

Cser András: A történeti nyelvészet alapvonalai

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2000, 113 o.

Cser András olyan fontos tankönyvet adott az egyetemi hallgatók kezébe, amely merőben eltér az ezidáig a magyar piacon található hasonló témájú bevezetésektől. Míg azok a nyelvváltozás elméleti kérdései köré (Benkő), vagy a történeti nyelvészet és annak módszerei története köré (Bynon) szerveződnek, Cser tankönyvének központi kérdése a nyelvváltozás belső mechanizmusai.

A könyv gerincét képező első rész bevezetésében maga a szerző azt írja: azt fogjuk áttekinteni, hogy a nyelvi változások – mint kizárólag nyelvi jelenségek – hogyan írhatók le, hogyan rendszerezhetők, mi módon hozhatók összefüggésbe a nyelv szerkezetéről alkotott ismereteinkkel, és milyen általános törvényszerűségek ismerhetők föl bennük (24). Könyvében ugyanis a szerző nem nagyon foglalkozik a nyelvváltozás általános kérdéseivel, vagy a tudomány történetével, sokkal inkább a nyelvváltozás konkrét eseteivel: ezekről felállít egy széleskörű tipológiát, és mindegyikkel kapcsolatban ismerteti a ma elfogadottnak tartott tudományos magyarázatot. Természetesen nem arról van szó, hogy a könyvből hiányoznának az elméleti alapok: maga a változások tipizálása sem lenne lehetséges elméleti keret hiányában, a történeti magyarázatoknak pedig nem volna értelmük. Csakhogy az elmélet, amely a könyvben megjelenik, nem a nyelvváltozás elmélete, hanem többnyire az általános nyelvelmélet, amelyen a fonológia, a morfológia, a szintaxis és a szemantika alapul.

Hogy ez azért van-e, mert Cser András elfogadja, hogy a nyelvváltozásnak nincs elmélete, és csak általában a nyelvről, a nyelv működéséről lehet elméletet alkotni, vagy csak azért, mert a szűkre szabott keretek között ezeknek a kérdé-

seknek a tárgyalására nem jutott hely, nem tudjuk. De bár sajnálhatjuk, hogy a könyv felhasználói nem fogják megtudni, hogy a tudósok között vita van arról, hogy hogyan terjednek a hangváltozások (hogy mi a hangtörvények lényege), vagy hogy mi a gyermekek nyelvsajátításának szerepe a nyelvváltozásban, azért mégis nagyon kell örülnünk annak, hogy olyan kézikönyv kerül a hallgatók kezébe, amelyből egységes képet kaphatnak mindazokról a jelenségekről, amelyekkel az egyes filológiák tanulmányozása közben szoktak találkozni. Így ez a könyv egy megbízható rendszerező keretet biztosít, melynek segítségével az általában inkább a tényekre összpontosító nyelvtörténettanítás sokkal szilárdabb alapokra építheti majd tudásanyagát.

A könyv három részből áll, mégpedig egy bevezető részből és két fő részből. A bevezető részben (7–23) az olvasó megtudja, hogy mivel dolgozik a történeti nyelvészet, mit kell érteni nyelvrokonságon, hogyan modellezhetők a genetikai rokonsági kapcsolatok, és melyek az alapnyelv rekonstrukciójának a módszerei.

Az első rész (A nyelvi változások modellezése) a legterjedelmesebb (24–82). Külön-külön tárgyalja a hangtani, a morfológiai, a szintaktikai és a jelentésbeli változásokat. A hangtani változásokról szóló fejezetben (25–44) a hangsúly a hangváltozás fonológiai vonatkozásaira esik, főleg a strukturalista megközelítés szerint, melynek legfontosabb nézeteit a szerző szépen és világosan tárgyalja. Nagyon okosan van felépítve a morfológiai változásokról szóló fejezet is (45–57), amely nemcsak a hagyományos analógiaelméleten alapszik, hanem a modern morfológiai elméletekkel összhangban nagy figyelemmel tárgyalja a morfológiának a fonológiával és a szintaxissal való kapcsolatát is. A szintaktikai változásokról szóló fejezet (58–77) erősen Alice Harris és Lyle Campbell *Historical Syntax in Cross-linguistic Perspective* című könyvére támaszkodik, amely eklektikus elméleti megközelítése mellett inkább a változás fenomenológiájára teszi a hangsúlyt, így – könyvének általános beállítottságával összhangban – Cser András is a szintaktikai változás fő típusait mutatja be bőséges példaanyaggal. Az első részt a jelentésváltozást tárgyaló fejezet (78–82) zárja, amelyben a szerző röviden bemutatja a kérdés néhány hagyományos megközelítését.

A második rész (83–110, számos ábrával és térképpel) a dialektológiával és a szociolingvisztikával foglalkozik, különös tekintettel a nyelvjárás definíciójára és a nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai adatok nyelvtörténeti értelmezésére, felhasználására.

Cser András fogalmazása mindig szakszerű és világos, bár könyve valószínűleg túl nehéz olvasmányoknak bizonyul majd a legtöbb egyetemi hallgató számára, mivel olyan általános nyelvészeti fogalmaknak az elmélyített ismeretét feltételezi, amellyel csak az általános/elméleti nyelvészet szakok hallgatói rendelkeznek. Megfelelő tanári vezetés mellett azonban a tankönyv kiválóan használható, sőt nélkülözhetetlen minden olyan szakon, amelyen komoly történeti

nyelvészeti oktatás folyik. És bizonyosan ez is volt a szerző szándéka, hiszen nemcsak a magyarból, hanem a legkülönbözőbb nyelvekből igyekezett példákat válogatni.

Következzék most néhány részletesebb kritikai észrevétel (oldalszámok szerint).

20: a (12) ábra pontatlan a családfamodellen belül, mert azt a nézetet sugallja, hogy a latin és a proto-germán egyformán viszonyulnak a proto-indoeurópaihoz, pedig a latin és a proto-indoeurópai között ott van az itáliai nyelvek csoportja.

30: a portugál *fogo* -g-jének standard kiejtése [ɣ], mint a spanyolban.

43: a (27) szabály második része téves, ugyanis a románban a nem veláris mássalhangzók palatalizációjának kiváltója nem akármilyen *i* vagy *e*, hanem kizárólag a többes szám *-i* jele és a 2. személy *-i* ragja: *pierduți*, de *pierdute* (*pierdut*-alapján), *auzi*, de *aude* (*aud*-alapján).

43: a (28) zöngetlenedési szabály alapvetően helyes, de más szabályok közrejátszása miatt az adott példa rossz: a német *regnet*-ben levő *-g*-nek standard kiejtése ugyanis [g], nem [k] (DUDEN Aussprachwörterbuch. Dudenverlag, Mannheim, 2000: 84).

45 és következők: a morfológiai változásról szóló fejezetben hiányolni lehetne a proporcionális analógia (vagy analógiás kiterjesztés) tárgyalását, vagyis azon analógiás folyamatokét, amelyek ragozási mintákat terjesztenek más paradigmákra (pl. kései latin *monui* : *potui* = *monebam* : *x* → *x* = *potebam* a klasszikus *poteram* helyett).

46: a kései latinban a szóvégi *-s* a legtöbb területen nem esik ki (sőt, nincs olyan újlatin nyelv, amelyben valamilyen formában a szóvégi *-s*-eknek egy része ne maradt volna fenn); nem bármelyik *i*-ből, hanem csak a rövid *i*-ből lesz a (legtöbb) újlatin nyelvben *e*; pontosabb lett volna azt mondani, hogy a 2. és a 4. névszóragozáshoz tartozó főnevek és melléknevek végződése egyaránt *-u* (nem *-o*) lett, ahogyan bizonyítják a metafonetikus eredmények több újlatin területen; a 3.-hoz tartozóké pedig nem mindig *-e*, hanem *-u(s)* is lehetett (pl. *corpus*; az ilyen főnév átkerült aztán a 2. ragozásba); túlzásnak tűnik azt mondani, hogy a semleges nem és a hímnem egybeolvadása az egyes számban pusztán hangváltásoknak volt köszönhető, hiszen azokon a területeken, amelyekben nem esik ki a szóvégi *-s*, a különbségnek meg kellett volna maradnia.

47: nem igaz, hogy a kései latinban... a hímnem és a semleges nem különbségével párhuzamosan eltűnt az alany- és tárgyeset különbsége is: az alany- és tárgyeset különbsége tovább él az ófranciában és az óprovanszáiban, és biztosra vehetjük, hogy ennél nagyobb területen is jóval túlélte a neutrum mint grammatikai nem korai eltűnését; és a modern újlatin nyelvekről sem mondható el, hogy az esetrendszer... egyedüli nyomai a névmásoknál találhatók meg, hiszen a románban még van esetragozás a főnévnél is, a determinánsoknál is.

49: az olasz *orecchio* magyarázatánál nem szükséges a vulgáris latinra vissza-

menni, mivel valószínűleg egy belső fejleményről van szó *orecchia* alapján, amely szintén létezik az olaszban (egyébként, azon nyelvek alapján, amelyek megkülönböztetik az *o* és az *au* fejleményeit, az újlatin alakok őseinek egy **oricla* alakot kell feltételeznünk a klasszikus *auricula* helyett).

50: az ófrancia *aim*- kiejtése [ejm] volt (a nazalizációtól eltekintve).

51: az *amour* példája nem túl szerencsés, mert a szó valószínűleg provanszál jövevényszó a franciában.

55: a francia klitikus alanyi személyes névmások tárgyalásában talán óvatosabb lenne azt mondani, hogy úton vannak afelé, hogy inflexiók prefixumokká váljanak; nem lehet ugyanis azt mondani, hogy már azokká váltak, mert (legalábbis a standard franciában) komplementáris disztribúcióban vannak a lexikális alanyokkal (a személyragok megjelenése ellenben kötelező, függetlenül az alany kifejezésétől), és pozíciójuk nem rögzített (az ige után is lehetnek, nemcsak az ige előtt) [de a 56. oldalon a szerző árnyaltabban fogalmaz].

62: az észtparticipiális szerkezetek kiterjedésével kapcsolatos modell nincs alátámasztva az előző fejtegetésekben, amelyekben nem esett szó az élő és élettelen alanyok közötti különbségről.

63: a francia *est-ce que* szerkezet születése helyesen van felvázolva, de egy kis zavart kelt az, hogy amikor a szerző azt állítja, hogy a 16. században elterjedté vált a *ce* névmás hozzáadása a főmondathoz, és példát is hoz érte, nem jegyzi meg, hogy ez a *ce* már szerepelt az (57), 15. századi példában is (*esse = est-ce*).

65 /szöveg a (61) példa után/: „az alárendelt ige állítmánya” helyesen: az alárendelt tagmondat állítmánya.

68 és 71: Gildea (1992), Greenberg (1963), Lehmann (1973), Vennemann (1973, 1974) mind hiányzik a Hivatkozások listájából.

69: az alárendelő szerkezetek kialakulására szép példa lett volna az indoeurópai vonatkozó mondatok esete (P. Kiparsky: Indo-European origins of Germanic syntax. In: Clause Structure and Language Change, ed. by A. Battye and I. Roberts, 140-169. Oxford University Press, New York. 1995).

73: a fej és módosító egymás mellé rendezéséről szóló rész nem nagyon világos: a fejtegetést nem lehet megérteni, mert nincs kimondva, hogy az összetett igealakoknál melyik rész a fej, és melyik a módosító; hogy a németben és az angolban melyik az általános szórendi típus, és főleg, hogy a ragozott igealak egy előző változás következtében került a mondat elejére (76) (ezért a latin példában a ragozott igealakot jobb lett volna a mondat végére rakni).

76: az olyan magyarázatok mellett, amelyek a Wackernagel pozícióval magyarázzák azt a szórendi változást, amely az SOV szórendről a V2 szórendre vezet, léteznek alternatív magyarázatok, amelyek a minden indoeurópai nyelvben található jelölt VSO szórend kiterjesztésén alapszanak (pl. Lenerz, J.,

Diachronic syntax: Verb position and COMP in German. In: Toman, J. /ed./, *Studies in German Grammar*. Foris, Dordrecht. 1984. 103–132).

76: a szerb klitikumok elhelyezési szabálya pontatlan, mert a klitikumok nemcsak az első hangsúlyos elem után lehetnek, hanem (mint a szlovénban) az első szintaktikai összetevő után is (Browne, W., *Serbo-Croatian Enclitics for English-speaking Learners*. In: *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog ili srpskog jezika I*. Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta, Zagreb. 1975. 105–134).

79: tulajdonságról a tulajdonság hordozójára az olasz *doge* 'dózse' > *dús* esetében: helyesen: a tulajdonság hordozójáról a tulajdonságra...

87: túlzásnak tűnik azt állítani, hogy az olasz irodalmi nyelv kialakításában... oroszlánrésze volt Danténak: a folyamat igazából csak két századdal később indul meg.

88: rosszul választott példa az, amely az olasz-francia határ mentén... beszélt... olasz és francia nyelvjárásokat veszi alapul, mert a határ mindkét oldalán francia (és okszitán) nyelvjárásokat beszélnek (azon kívül az érintett olasz terület egy részében a francia is hivatalos nyelv).

91: Edmont, a francia nyelv atlasz adatgyűjtője, tényleg egy zöldségkereskedés tulajdonosa volt, de a nyelvészet szempontjából talán nem ez az érdekes (Kafka is egy biztosítótársaság alkalmazottja volt), inkább az, hogy nagyon tehetséges dilettáns dialektuskutató volt, és ezzel hívta fel magára Gilliéron figyelmét.

91: Jaberg és Jud adatgyűjtői nem alkalmazták a közvetett kérdések módszerét (lehetetlen lett volna egy 2000 tételes kérdőívvel); a módszert először Gustav Weigand használta egy 114 tételes kérdőívvel az első román nyelvi atlasz (1909) készítésekor (M. Cortelazzo, *Avviamento critico allo studio della dialettologia italiana*. I: *Problemi e metodi*. Pacini, Pisa. 1969. 165. jegyzet).

Ha ez a lista hosszúra sikerült is, ez nem érinti a könyv érdemeit: azzal a szándékkal született, hogy ha lesz második kiadása, még jobb lehessen, mint amilyen már most.

Giampaolo Salvi

Areális tipológiai megjegyzések J. H. Greenberg könyvéről
The Indo-European and its Closest Relatives.
The Eurasianic Language Family. Vol. 1. Grammar.

Stanford University Press, Stanford, California. 2000. 326 o.

A szerző megközelítéséről. A múlt évben elhunyt szerző műve már 1995-ben hozzáférhető volt a Stanford University Press akkor még előzetes kiadványaként, amely végleges, gyakorlatilag változatlan formában 2000-ben jelent meg. Az utóbbi öt évben a szerző a második kötetten dolgozott, amely a szókincset elemezte. Az eurázsiai nagycsalád vagy nagycsoport (stock) a következő nyelvcsaládokat, illetőleg izolált nyelveket foglalja magában: indoeurópai (IE), uráli (UR), jukagir (Ju), altaji csoport (Alt), eszkimo-aleut, csukcs, gilják, amelyekhez lazábban járul a koreai, japán és ajnu. Az én areális-tipológiai nézőpontomból az IE alkotja a nyugati láncszemet, tovább keletre haladva találjuk az urálit és altajit a jukagirral, amelynek pontos helyzete problematikus, hozzájuk északon járul a csukcs és eszkimo-aleut, délen a koreai, japán ajnu és az elszigetelt gilják. Ezen nyelvek csoportonkénti viszonyítása nem új keletű. Számomra az EA csak nyelvlánc, amely többé-kevésbé kapcsolatos csoportokból áll. A nagycsalád terminus akkor lesz elfogadható, ha a második kötet is megjelenik, és a két kötet bizonyító erejű lesz. Ekkor a két eurázsiai kötet olyan szerepet tölthet be, mint a szerzőnek az afrikai nyelvek osztályzásáról írt munkája (Greenberg 1963), amely a kezdeti ellenkezés vagy szkepticizmus után, ami érthető volt, másfél-két évtized alatt referenciális keretként került elfogadásra. Greenbergnek az amerikai indián nyelvekről írt monográfiáját (Greenberg 1987) viszont a szakemberek nem tekintik annak, de ez a szerzőt „afrikai” tapasztalata után nem ingatta meg. Az EA kötet címében szerepel a nagycsalád, bár használja a nagycsoport (stock) terminust is, de csak a nyelvek kijelölésére. A nagycsalád egy viszonylag jól körülhatárolható nyelvcsoporthoz akkor alkalmazható, ha ezt a fonológiai rendszer bizonyos areális jellegzetessége (pl. magánhangzó harmónia), a nyelvtani rendszer magvát alkotó elemek egyezése és a közös szókincs igazolja. Greenberg az EA esetén „megelőlegezte” a terminus használatát, ahogy Bopp tette az indoeurópaival. A szerző ebben a kötetben nem foglalkozik módszertani kérdésekkel. Más írásaiban (Greenberg 1987, 1995) azonban többször hivatkozik a tizenkilencedik századi indoeuropaisztikára, mint tudomány-módszertani és történeti előzményre. Ez bizonyos fonetikai egyezéseket biztosítottak véve, a régi nyelvek nyelvtani elemeinek egybevetésével indult. Ezt követte az etimológiai kutatás (kiemelkedő képviselője Pott), amelynek eredményeként jelentős szókincs állt össze. A történeti fonológia erre támaszkodott, egyszers-

mind meg is szűrte. Végül Schleicher és a neogrammatikusok rekonstruálni tudták az alapnyelvet, kijelölték a leánynyelvek felé vezető fonetikai, alaktani és mondattani változásokat.

Greenberg csak az első két lépést szándékozik megtenni. Az eddigi irodalmat figyelembe véve, tételez bizonyos nagycsoportokat, nagycsaládokat. Elemzi a fonológiai jellemzőket és a nyelvtani elemeket. Tudja, hogy ezzel csak egy valószínű és viszonylagos egységet jelölt ki, de a további már másokra vár: ellenőrizni az adatokat, összekapcsolni a nagycsaládról (használjuk ezt a terminust) tett megállapításokat az alapul szolgáló nyelvcsaládok rendszereivel. Ahogy én látom, a nagycsalád szokásos értelemben vett rekonstruálása nem is szerepel feladatként, föltehetően a nagy időbeli távolság miatt. Középpontban a klasszifikáció áll. Így a „család” terminust nem a szokásos értelemben használja. Én meg is kérdeztem tőle, akkor miért teszi. Válaszának lényege az volt, hogy az egységet alkotó nyelvek kapcsolata nagyobb, mint szokásos az areálokban és ezt genetikus terminussal jobban lehet érzékeltetni. Szerintem remélte, hogy a genetikus és areális komparatívisztika közelebb hozza majd a tételezett nagycsaládot a valós nagycsaládhoz, tehát valamilyen formában további módszertani lépéseket eredményez egy sajátos genetikus egység kidolgozása felé.

De nézzük mindezt az alapnyelvek vizsgálatának jelenlegi kontextusában, amely számára Greenberg megelőlegez bizonyos feladatokat. Jelenleg a nyelvcsaládok vizsgálata világszerte feszegeti az alapnyelv előtti állapot rekonstruálását, legtávolabb ebben az indoeuropaisztika jutott, de napirendben van az uralisztikában is (Janhunen 2000). A megelőző változás vizsgálata egy teljesen vagy részben más típusú nyelvállapot felé vezet, sőt oda el is jutott. Nevezzük ezt ősnyelvnek, ne előnyelvnek mint az indoeuropaisztikában, mert a magyar „ős” terminus korai nyelvet, történelmet, művészetet, vallást jelöl, olyat, amely rekonstruálható a szokásos diakron apparátus továbbfejlesztésével, megújításával.

A k ö t e t r ől. Az első fejezet (1–23) a nagycsaládokra vonatkozó kutatások eddigi történetéről szól: a nosztratikus hipotézisről (5–10), majd a bilaterális összehasonlításról (10–11), az altaji problémáról (11–17) és a japán, koreai és ajnu sajátos helyzetéről az EA-n belül. A második fejezet tárgyalja az EA összehasonlító fonológiájának néhány aspektusát (24–60). A harmadik fejezet „Az eurázsiai nyelvtani bizonyítékai” (61–239) alkotja a kötet zömét. Függelékben foglalkozik a szerző az ajnu mássalhangzó-váltakozással (241–277), ugyanis csak a kötet alaprészének lezárása után győződött meg arról, hogy ajnu is az EA nyelvei közé tartozik. A szövegen kisebb változásokat tehetett, de a bizonyítékok bemutatása már nem volt szervesen beilleszhető az alapszövegbe.

A fonetikai fejezet középpontjában a magánhangzó-illeszkedés áll (32–57). Az urálira vonatkozó megállapítások szórványosak (48). A szerző szerint az EA nyelveire a magasság szerint illeszkedés volt jellemző és valószínű, hogy, ezt

faringális retraktív harmónia előzte meg, a két harmónia nyelvrendszerbeli következményei hasonlóak. Az elsőségi harmónia a magassági harmóniát váltotta föl, de hogy hogyan ezzel a szerző nem foglalkozik, mert későbbi, csak egyes nyelvekre jellemző folyamat volt. Az uráli szempontjából viszont éppen a magassági típus elsőségivel való felváltása a lényeges, csak ez vezethet el a szerző megállapításához: az EA domináns magassági illeszkedéséhez. Ezt a problémát fogom én vizsgálni, körüljárni tipológiai szempontból a következő fejezetben.

Greenberg munkájának nyelvtani fejezete 72 grammatikai elemet vizsgál meg. Egy részük általánosan elterjedt volt, mások csak egyes nyelvcsoportokból mutathatók ki. A nyelvtani rész ismertetésében bemutatom a 72 elem közel felét, hivatkozva az urálin kívül az indoeurópai és altaji megfelelőkre. Az uráli és altaji nyelvtani részrendszereinek viszonyát Sinor munkája (1988) alapján is megvizsgálom.

1. A magánhangzó illeszkedés Észak Eurázsia nyelveiben

1.1. A magánhangzó-harmónia általános tipológiája és az EA

Bevezető megjegyzések. Greenberg egyik alapfeltevése, hogy az EA nagycsaládra magánhangzó-harmónia volt jellemző (a továbbiakban: harmónia vagy illeszkedés), ami az észak-eurázsiai nyelvek jelentős részében ma is megvan, az areál egyik jellemzője. Az illeszkedés típusai közül előfordul a faringális retraktív harmónia, amelyet a nyelvtörzs farinx felé mozdulása és neutrális helyzete közötti oppozíció hoz létre (RETR), ezen kívül a magassági (MH) és előlségi (EH) valamint kerekcségségi (KH) illeszkedés. A RETR szemben áll a nyelvtörzs előremozdításával jellemezhető ATR harmóniával, amely a közép-afrikai areál sajátossága.

Az illeszkedés valamelyik típusa rekonstruálható az alapnyelvekre is kivéve az indo-európaiakat. Azonban az IE-ban is megvolt a személy-, mutató- és kérdőnévmások magassági harmóniája, tehát ez az egész EA-ra rekonstruálható. Greenberg pontosított feltevése szerint (50–51, 53) az EA-ra a magassági harmónia volt jellemző: magasak az *i*, *e*₂, *u*, nem magasak: *e*₂, *a*, *o*. Feltehető, hogy ez az illeszkedés a RETR harmóniára megy vissza. A PU-ban, az előlségi harmónia a magasságiból alakult ki, a kerekcségségi illeszkedés pedig ebből jött létre másodlagosan. A különböző harmóniák „együtt élnek” az altaji nyelvekben és az areál keleti nyelveiben. Greenberg feltevései a szerző széleskörű, elsősorban afrikanisztikai ismeretein alapulnak, ahol az illeszkedés másik nagy areálja található. Érvelését itt nem rekonstruálhatjuk, másutt már szóltunk róla (Dezső 1998–1999: 21–24). A fejezet jelentős részében a szerző – érthetően – az indoeurópai problémájával foglalkozik.

Az illeszkedés kérdéseit tárgyalja a magyar strukturális nyelvtan is (Nádasdy – Siptár 1994: 94–152). A szerzők megközelítésének elméleti alapja megtalálható a Goldsmith szerkesztette fonológiai kötetben, melyben magánhangzó harmóniával Hulst és Weijer által írt fejezet (1995: 495–534) foglalkozik. Ebben az elméleti kérdések kifejtése áll az előtérben: a terminusok (egyértékű vagy kétértékű rendszere), az alkalmazási terület (a morfológiai vagy fonológiai szó) és az illeszkedés típusai. Mindezek nélkülözhetetlenek egy részrendszer-tipológiában is, igazában csak a formalizálási technika teszi specifikussá a kérdéskör tárgyalását.

Az alábbiakban a harmónia vizsgálatában, mi előnyben részesítjük az egyértékű terminusokat, ha a típusokról van szó az EA-ban, a konkrét nyelvek elemzése során a kétértékű terminusok azonban hasznosabbak lehetnek.

Az ősnyelvektől az alapnyelvek felé változás és az alapnyelvek átalakulása során az illeszkedést nem elég önmagában vizsgálni. Például a PreU → PU változás során nőtt a szintetikus szó szerepe a fonetikai szó rovására, a szintetikus szó morféma állománya bővült: az etimongyök mellé képzők, jelek, ragok kerültek a szóba, amelyre kiterjedően volt az illeszkedés, így ennek alkalmazási területe bővült. Csökkent, ill. átalakult a fonetikai szó. Ez a folyamat az ősmagyarig folytatódott. Ezalatt változott a harmónia típusa is.

Hulst és Weijer (509–527) bemutatja a harmónia típusait: faringális RETR, ATTR, magassági vagy nyíltsági, elöltségi vagy palatális és kerektségi vagy labiális. A szerzők is megállapítják, hogy szoros kapcsolat van a RETR és a magassági típus között. Bizonyos esetekben nem világos, hogy az adott nyelv melyikbe tartozik. A szerzők is konstatálják, a harmóniatípusok areális eloszlását. Az RTR egyik tipikus megnyilvánulása a tunguz nyelvekben található, amit a szerzők és Greenberg egyaránt bemutat. Úgy tűnik, vannak különbségek is a tipologizálásban, de erre nem térhetünk ki, mert ehhez az afrikai nyelvek elemzése is szükséges volna.

Az EA nyelveiben a RETR és MH bizonyos közös vonásokat mutat: (1) az *i* és, ha van az *y*, sohasem alacsony (nem-magas) hangrendű, (2) az *a* és *o* sohasem magas hangrendű, (3) ha van *y* hang, az *i* lehet neutrális, (4) az *e* lehet magas hangrendű, alacsony vagy mindkettő. A tipikus magassági rendszer az utóbbi mutatja: *i*, *e*₁, *u* és *e*₂, *a*, *o*. Ez átrendeződhet elsőségi típusá, amelyben a hangok elsősége lesz a rendező elv: *i*, *e*, és *u*, *o*, *a*. Az *ä* feltehető eredete az also *e*₂. A fonológiai változás fonetikai alapjai megvoltak az előző rendszerben, hiszen az *u* felső hátsó, az *o* hátsó középső hang stb. Gondoljunk arra, hogy két nyelv fonémarendszere igen hasonló lehet, de az egyikben van, a másikban nincs harmónia. Azon kívül egy nyelv elvesztheti illeszkedési rendszerét anélkül, hogy fonémarendszere radikálisan átalakulna. Ezen kívül vannak a harmónia szabályokkal szemben neutrális hangok, amelyek szerepet játszhatnak az átalakulásban.

Mielőtt a PreU és PU kérdéseire térnénk, foglaljuk össze a szóhajóhető változási lehetőségeket egy kalkulusban, amelyet röviden kommentálunk.

A tipológiai kalkulus. A típusváltozások felsorolása nem terjed ki minden típusra, teljességre nincs is szükség, bonyolítaná a kérdéskör tárgyalását. A kalkulus elemei a következők: \emptyset (a harmónia hiánya), RETR, MH (magassági), EH (elsőségi) harmónia. Nem vesszük fel az areálra nem jellemző ATTR típust, a KH (kerekségi) pedig felehetően csak másodlagos, az EH-ből deriválható az areál nyelveiben.

1.1. $\emptyset \rightarrow \text{RETR}$	2.1. $\text{RETR} \rightarrow \emptyset$
1.2. $\emptyset \rightarrow \text{MH}$	2.2. $\text{RETR} \rightarrow \text{MH}$
1.3. $\emptyset \rightarrow \text{EH}$	2.3. $\text{RETR} \rightarrow \text{EH}$

3.1. $\text{MH} \rightarrow \emptyset$	4.1. $\text{EH} \rightarrow \emptyset$
3.2. $\text{MH} \rightarrow \text{RETR}$	4.2. $\text{EH} \rightarrow \text{MH}$
3.3. $\text{MH} \rightarrow \text{EH}$	4.3. $\text{EH} \rightarrow \text{RETR}$

A zérókezdetű változások (1.1.–1.3.) valamely harmónia kialakulást jelölik egy harmónia nélküli állapotból. A zéró végállapotú változások (2.1., 3.1. és 4.1.) az adott harmónia típus leépülését mutatják, ami elterjedt jelenség. A többi lehetőségek egyik típusból egy másikba való átmenetet jelzik. Az EH előzménye lehetett az MH (3.3.) vagy a RETR (2.3.) Greenberg szerint preferált az előző. Szerinte a MH előzménye a RETR volt (2.2.). Problematikus az areálon belül az $\text{MH} \rightarrow \text{RETR}$ (3.2.) változás, valamint az $\text{EH} \rightarrow \text{MH}$ (4.2.); valószínűtlen az $\text{EH} \rightarrow \text{RETR}$ (4.3.). Kérdéses, hogy az areálban fellelhető típusok közül, nincs-e sajátos helyzete az RETR-nek, ahhoz hasonló, amelyet az SOV foglal el a szórendi tipológiában: gyakran fordul elő kiinduló típusként, de ritkán a változás eredményeként. A tipológiai kutatásnak ezekre a kérdésekre meg kell találni a választ. A kalkulus ehhez keret csupán, a megszorítások és tiltások alakítják ki a tényleges tipológiát. Ez a kalkulus csak az egyszerű változásokat mutatta be, emellett a változások láncával is számolni kell a típusok kialakulásában, átalakulásában és leépülésében, pl. a változás elindulhat a zéró állapotból és egy vagy néhány típusváltozás után a zéróhoz térhet vissza.

1.2. Az uráli alapnyelv (PU) és a megelőző ősnnyelv (PreU): a V_2 és a magánhangzó- harmónia

Az etimonvégi magánhangzó (V_2). A PU rekonstrukciója nem tipológiai, hanem genetikus összehasonlító nyelvészeti feladat. A tipológia szerepe az interpretáció: a tipológiai lehetőség, valószínűség felmérése, avagy eddig fel nem merült, nem vizsgált alternatívák felvetése. A diakrón tipológia lényegéhez

tartozik a kétféle egybevetés összekapcsolása. Az ősnyelv esetén (PreU) a közvetlen rekonstrukció szerepe lényegesen csökken, nő a belső rekonstrukció és vele a tipológia részesevé a vizsgálatban, értékelésben.

A PU rekonstrukciója – a kutatók egybehangzó véleménye szerint – az elsőszépi harmónia dominanciáját mutatja. A különbségek a V_1 és V_2 viszonyában jelentkeznek két paraméter viszonylatában: egy vagy két szinten rekonstruálódik-e a V_2 , és neutralizálódhat-e a harmónia. Az UEW szerint a V_2 két szinten realizálódik és van neutrális hang: *ä*, *a* vs. *e*. Décsy (1990: 36–38) szerint csak az alsó szintű (*ä*, *a*) realizáció rendszerszerű, és a neutralizáció nem tételeződik. Nincsen olyan felfogás, de nem is plauzibilis, amely egyszintű realizációval és neutralizációval számolna.

Az UEW adatait elemezve, én feltételeztem egy a PU előtti, valószínűleg a PreU → PU átalakulás során végbement palatalizációt, ami a nyelvekben gyakori és az uráliban plauzibilis a mássalhangzórendszer és a magán- és mássalhangzók etimonokban található viszonyát tekintve. Ennek Sammalahiti adatai sem mondanak ellent (Dezső 1998–9: 31–35). A palatalizációs folyamat következményeit vizsgálva fel kellett tételeznem, hogy az uráli korábbi állapotában *e* két variánsával kell számolni: elülső *é*, amelynek palatalizáló hatása volt és centrális *è* (a jelölés ad hoc), amely előtt nem volt palatalizáció. A magánhangzóilleszkedés során az *é* az elülső, az *è* a hátsó V_1 -hez igazodott volna. Eszerint az *e*-ként rekonstruált hangnak megelőzően két variánsa volt, de a két *e* egybeesése eredményeként az *e* neutrálissá vált. Ugyanott felvettem, hogy a V_2 a PU-t megelőzően a PreU-ban, megőrizte hangszínét és ezt a redukció előrehaladtával veszítette el; például: az *i* és *e* redukciója *é*-t adott, az *u* és *o* pedig *è*-t.

A lexikai etimonok szerkezetéről. A PU-t tekintve eléggé egyöntetű az a felfogás, hogy az etimonok és velük a nem képzett, nem ragozott szavak végén egy magánhangzó állt, tehát a tövek struktúrája zömmel CVCV vagy CVCCV volt. Plauzibilis az a feltevés is, hogy a CVCCV egy régebbi CVCVCV szerkezetre vezethető vissza. Ennek megfelelően egy korábbi rendszerben (PreU) a CVCV(CV) struktúra volt a domináns. A második magánhangzónak (V_2) harmadfokú hangsúlya volt és az első helyen álló elsőfokú hangsúlyozású V_1 és a következő másodfokú hangsúlyú V_3 között ki kellett esnie. Az első helyen álló magánhangzó hangsúlyozása megfelel más EA alapnyelvek hangsúly típusának. A PreIE-ban ugyanez volt a helyzet (jelölése CéC, és CéCC) mindaddig, amíg a szóhangsúly nem vált szabaddá és nem kerülhetett a második magánhangzóra is. Ez az első V_1 redukcióját eredményezte és elindította az ablaut folyamatát. A hangsúly típusának megőrzése, ill. megváltozása a szintetikus szóalkotás és a grammatikai elemeknek a szóba való bekapcsolódása során ment végbe. A zárt szótagokban érvényesült a növekvő szonoritás elve, amely szabályozta az etimonok strukturálódását az indoeurópaiban, de érvényesülni kezdett, majd jelen-

tősen előrehaladt az uráli és finnugor alapnyelvekben is (vö. Bakró-Nagy 1992 az urálról, Dezső 1998–99 az uráli és indoeurópai egybevetéséről).

Tipológiai lehetséges, hogy az etimon végén álló magánhangzó nem tartozott az etimonhoz, csak könnyebb ejtést segítő, ún. eufonikus szerepe lett volna. A dravida alapnyelvben a zöngétlen zárhangok után *i*, *u*, *a* járult a tőhöz, lehetővé téve a növekvő szonoritás érvényesülését és további mássalhangzó morfémák csatlakozását.

Bármelyik szó szerkezeti típust tételezzük fel egy korai nyelvállapotban (tehát CVCV vagy CVC(+V)) a magánhangzó-illeszkedés elősegítette a szintetikus szavak alakulását. Kötött szóeleji hangsúly esetén a szóegység kialakításában az illeszkedés igen jó szolgálatot tett, főleg ha a szóépítésben az agglutináló elv érvényesült. Lehetséges, hogy az indoeurópaiban a változó szóhangsúly és vele a szó valamely elemének rendezett szabályokat követő kiemelése (apofónia) hasonló szerepet töltött be, beépülve a szóképzés, szóalkotás rendszerébe.

A morfémák sorrendje és feltehetően a szavak rendje a szókapcsolatokban és a mondatban viszont hozzásegít az egyes elemek funkciójának azonosításához. Például az a tény, hogy a képző az etimon gyök után következik, az állítmány a mondat végén áll, és szokásosan egyik sem hangsúlyos, elősegíti azonosításukat a szóban vagy a mondatban.

A szóképzés egyik első fokának tételezik fel a CVCV szerkezetű etimonok bővülését egy újabb CV elemmel. Én úgy találtam, hogy ezek szerepe nem felel meg sem az akkuzatív nyelvek szóképzési rendszerének, sem az osztálynyelvek ettől eltérő képzésmódjának, amelyben az osztályelemeknek szóképzési funkciójuk is van. Sajnos a szóképzés tipológiai rendszereiről és főleg kialakulásáról még igen keveset tudunk. Az viszont megállapítható, hogy az uráliiban a harmadik CV illeszkedett az első szótaghoz és feltehetően a később kiesett másodikhoz is. Az uráli alapnyelvben a CVCV és CVC(V)CV etimonok már a szókinccs alap-elemeiként jelentkeznek. Egy tipológiai alapozottságú kalkulus segítségével viszonylag egyszerűen megállapítható, milyen morfémakategóriák (képzők, jelek, ragok) járulhattak a gyök-etimonhoz és hogyan alakulhattak át fonetikus szavakból morfológiai szavakká. Ez azonban már a genetikus rekonstrukció feladata.

Eddig az illeszkedésről, mint a szintetikus szót egyesítő tényezőről volt szó, de volt és van neki elválasztó szerepe is, mint ezt jól tudjuk a magyarból: elkülöníti a morfológiai szót a fonetikai szótól, amelyet a hangsúly egyesít. A szeparálás egyúttal azonosító tényező is: a fonetikai szóegységen belül jelzi bizonyos elemek funkcióját (pl. névutóké).

A magánhangzó-illeszkedés és a lexikon

Az UEW rekonstrukciós rendszerében az etimonvégi *e* hang állhat mind elülső, mind hátsó V_1 után. Ezen kívül a V_2 elég gyakran nem rekonstruálható.

Egy korábbi cikkemben (Dezső 1998–1999: 21–22), az UEW bizonyos számadatai alapján igyekeztem következtetni a bizonytalanokra. Érthetően a következtetések csak feltevések, helyenként spekulatívak lehetnek, így csak további adatokkal együtt használhatók fel, amelyek lehetnek mind tipológiaiak, mind konkrét nyelviak. Sammalhti listája az UEW-nál jóval szűkebb, tehát statisztikai használatra kevésbé alkalmas, viszont nem kell a fenti problémákkal számolni, mert a V_2 realizációja meghatározott. Az EH itt világosan érvényesül, kivétel alig van. Tehát az EH aktív tényező volt az etimonok szerkesztésében. Ugyanakkor az etimonok egy része nem mond ellent a magassági harmóniának sem, amely nem aktív, egyszerűen az etimonok hangalakjából következik mintegy félszáz esetben (ami kb. 42%-ot tesz ki). Ezek közt van közel fél tucat (5) problematikus, kettős rekonstrukciójú etimon is. Egy tucatnyi etimonnak az UEW-ben más hangrendű etimon felel meg, de ez csak a lista további vizsgálata szempontjából lenne lényeges.

A pontos számoknak nincs jelentőségük, figyelembe veendő viszont, az, hogy egy harmóniaváltozás előtt, alatt és után vannak, illetőleg maradnak bőven olyan etimonok, amelyek követik a domináns aktív harmóniát, de már, vagy még megfelelnek egy másik harmóniatípus követelményeinek is. Ez azért különösen fontos, mert a két magánhangzós etimonú alapnyelvekben az illeszkedés mindeképpen kiterjed magára az etimonra, és hogy mennyire hat azon kívül, az már a szó szerkezetétől függ: milyen fokú a szintézis és milyen típusú, valamint hogy az adott szóban milyen szóképzési és grammatikai morféma-k vannak a lehetségesek közül, tehát van-e képző, jel, esetrag stb.

A genetikus komparatívisztika, még inkább az általános tipológia és fonológia elmélete távol van attól, hogy fel tudja tárni a különböző típusú harmóniák változásának útjait, módjait. Korábbi cikkemben igyekeztem hozzájárulni a szintek problematikájának tételezéséhez. Az ok az uráliban nyilvánvaló: a rekonstrukció operál mind egyszintű (\ddot{a} , a), mind kétszintű (i , y és \ddot{a} , a avagy e és \ddot{a}) etimovégi hangokkal. Itt figyelemre méltó a két szint tételezése, ami a magassági illeszkedés alapvető jellegzetessége. Ugyanakkor „természetes” következménye lehet a redukciónak is. A redukált rendszerek közül a minimális: i , u , a . Ez lehet általános fonológiai rendszer, amelyben más hang csak alternáns szinten fordul elő (ehhez hasonló a PreIE), de jelentkezhethet az etimont kiegészítő nem szerves rendszerként is a dravidában. A háromnál több magánhangzót tartalmazó rendszerek szinte mindegyike az i , u , a „háromszöget” bővíti ki, elhelyezve további hangot, ill. hangokat a háromszög vonalán, olykor középső helyzetben (Vallée, Boë, Schwartz 1997). A leggyakoribbak közé tartozik az öt elemű, e - és o -szerű hangokkal bővülő rendszer. Az említett munka rendszerei és statisztikai adatai a teljes magánhangzó állományra vonatkozna.

Elképzelhető, hogy a szóvégi magánhangzó redukciója követte az elsőségi illeszkedést, megőrizve a szintek közötti különbségtevésben a magassági harmónia „örökségét” (legkövetkezetesebben Sammalahiti rendszerében). Ennek nem mond ellent az *e* eredetileg kettős realizációja sem, hiszen a hangsúlytalan *i* és *é* valamint *y* és *è* közötti hangtani különbség aligha lehetett jelentős. Az elsőségi harmónia markáns kifejezője az *ä* és *a* szembeállítása, amely jellemzi az egész rendszert mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan pozícióban mindegyik rekonstrukcióban.

Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a PU eredeti szókincsének csak kis részét lehetett rekonstruálni még az UEW-ben is. Természetesen elképzelhető, hogy a PFU és PSam szókincs őrzi a PU lexikon egy, talán nem is jelentéktelen részét. A mi szempontunkból számba veendő az a kérdés, hogy nem történt-e „természetes” szelekció egy esetleges magánhangzó illeszkedés típusváltozásának következményeképpen. Pontosítva, nem részesítette-e előnyben a nyelvhasználat az elsőségi harmóniának megfelelő etimonokat. Ezzel azonban túl messze mennénk a hipotézislépcsőkön.

Az etimonoktól a szavak szerkezete felé. Az illeszkedés alkalmazási területe az általános fonológia és tipológia egyik alapkérdése. Itt találkozik a harmónia típusok és a szó szerkezet tipológiája. Az illeszkedés a nyelvtani szóra terjed ki és nem a fonetikai szóegységre, amelybe további elemek is beletartozhatnak (adpozíciók, klitikumok). A nyelvek változása során megfigyelhető, hogyan alakul ki a fonetikai szóból (sőt azt megelőzően egy szó szerkezetből) az egyre növekvő nyelvtani szó, gondoljunk például a magyar –BE rag kialakulására. Ugyanakkor a fordított folyamat is végbemehet: a szintetikus szó leépül és analitikus szó jön létre. Ezeket a folyamatokat a morfológiai tipológia szintézis paraméterével kvantifikálta Greenberg. Skalička morfológiai típusaival sokkal pontosabbá tehető ezeknek a folyamatoknak az elemzése is, mint a múlt századbeli tipológia közkeletű fogalmaival. E két szerző tipológiája össze is kapcsolható (vö. Dezső 2000). A szintetikus szó létrejöhet agglutináló technikával (az uráliban, korai indoeurópaiban), ami megmaradhat (mint a magyarban) vagy inflektív típusúvá válhat (mint a késői indoeurópaiban).

A szintézis és analízis folyamatainak lényeges tényezője a sorrendiség, amely megnyilvánul a szintetikus vagy analitikus szó elemeiben, a szó szerkezetben, a mondatban a szavak rendjében. Mindehhez járulnak a hangsúly és hanglejtési viszonyok. Így kapcsolódik össze a komplex strukturálódási és sorrendiségi tipológia; így jutunk el a fonológiától a grammatikáig, de úgy, hogy változó formában mindkettő jelen van.

2. A grammatikai elemek

A kötet nagy részét alkotó grammatikai fejezetben Greenberg az uráli adatait minden eleménél tárgyalja. Itt csak az elemek bizonyos csoportjaira térhetek ki, megemlítve az uráli mellett az indoeurópai és az altaji csoport adatait is. A hivatkozás nem a lapszámmal, hanem az elemek sorszámaival történik, Greenberg adatai mellett az UEW-re is hivatkozunk az uráli pontosítása végett. Az ismeretetés további részében röviden szó lesz az elemek funkciójáról és strukturálódásáról. Erről a szerző az egyes elemeknél ír, de mi együttesen tárgyaljuk, egybevetve az urálit és altajit Sinor munkája (1988) alapján. Az indoeurópai eltérő strukturálódását másutt már tárgyaltuk (Dezső 1999), bemutatva az urálit is Hajdú (1981) és Décsy (1990) alapján.

2.1. Az EA és az uráli grammatikai elemei hivatkozással az indeurópaira és az altajira

Személyt jelölő, mutató és kérdő elemek

Az első személy M, K, N (1, 2, 3) legelterjedtebb eleme az M, főleg egyes számban, de nem-egyesben is előfordul változott formában. Az UEW két etimont rekonstruál (294–295), az egyes számnál hivatkozással a jukagir (Juk), az altaji csoport (Alt) és indoeurópai (IE), a többesnél a Juk és Alt adataira. Az EA második eleme a K, kevésbé elterjedt. Ha mind az M és K rekonstruálható, akkor közöttük aktív (M), nem-aktív, statív (K) vagy hasonló oppozíció áll fenn. Ez a helyzet az IE-ben. Helimzskij tételezett föl hasonlót az uráliiban, amivel Greenberg egyetért. Az N elem sokkal ritkább, nem fordul elő az uráliiban.

A második személy (4, 5, 6) jelölésére a T, S, N elemek használatosak. Legelterjedtebb a T. Az IE-ban megtalálható a statív alakokban, de előfordul a mongolban (Mong) is. Az UEW (539–540) megadja az egyes és többes alakokat, és hivatkozik az egyesben a Juk, Mong és IE, a többesben a Juk adataira. Az S elem nincs meg az uráliiban, de megtalálható az IE, török (Tör) és Mong nyelvekben. A harmadik elem (N) nincs meg a nyugati nyelvekben Greenberg szerint.

Ha a személyt jelölő elemek névmási alakot öltenek, kiegészülhetnek egy G (7), azaz *k/g* formánssal az IE-ban, a csukcs csoportban és az aleutban. Helimzskijre hivatkozva Greenberg idesorolja a magyar személynévmás képzőt (pl. *téged*). A G általános alakként való megadása nem szerencsés. A szerző röviden hivatkozik a magyar formáns más származtatására is.

A harmadik személy jelölése diakrón szempontból összefonódik a mutató elemekkel, ami tipológiailag gyakori. Az EA-ban igen elterjedt az I~E (8), közelre mutat és feltehetőleg lehetett anafórikus funkciója is. Az IE-ben kettős alakú a mutató névmás, az Alt-ban az *i* található. Greenberg szerint

mindkét elem használatos a magyarban közelre mutató szerepben (*ez, itt*), de az UEW csak az *e* variánst rekonstruálja. A variánsok körüli vitákról Greenberg szól.

A másik mutató elempár az A–E (9). Az E is távolra mutató névmás, de kiemelő funkcióban járulhat más elemekhez is. Az UEW-ben (332) az *o-u* pár szerepel hivatkozással IE és török adatokra. Az EA további mutató eleme a K (10) nincs meg az uráliban, de a szerző szerint megvolt az IE-ban és Pokorny szótárában szerepel *e* és *o* kiegészítéssel. A T mutató elem (11) az EA minden ágában fellelhető magában vagy az S elemmel váltakozva. Az UEW két szócikkében szerepel a T elem: **tä* (**te ~ *ti*) (513–515) és **to* (526–528). Greenberg egyetért Majtinszkajával, aki rokonítja a névmási *t* elemet az accusativus ragjával. Az S mutató elem (12) ismert az IE-ben és harmadik személyű névmásként az uráliban (UEW 453–454).

Az EA következő személy és mutató elemei szerepelnek a PU-ban (összefoglalás): első személy M, (K), második T, harmadik S, amely az EA-ban demonstratívum. Az EA mutató elemei közül a PU-ban is megtalálható az E (közele), az A (távoli) és a T, amely elülső hangzóval közelre, hátsóval távolra mutat. A PU demonstratívumai közül nem mindegyik vezethető vissza az EA-ra. A diakrón tipológia szempontjából a mutató elemek bősége azért lényeges, mert közülük kerül ki a grammatikai viszonyokat jelölő elemek egy része is.

A kérdő elemek. Az EA-ra a következő kérdőelemek rekonstruálhatók: K, J, M, TA, N. A K (60) minden ágban megtalálható és személyre vonatkozik eltérően a J (61) és M (62) elemektől, amelyek nem személyre utalnak. Az IE-ban a K mindkét szerepben állhat. Az UEW rekonstruál egy **ke* (**ki*) variánspárt (140–141, ?U) és egy másikat **ku* (**ko*) (191–192), mindkét esetben hivatkozva a Juk, Alt és IE adataira. A PIE **je ~ *jo* vonatkozhat személyre és nem-személyre. A többi EA ágak adataiban az alak kettősség elég jól tükrözi a kettős funkciót, és kifejezettebb a kérdő szerep. Az M elem (62) előfordul az IE-ban és rekonstruálható az urálira (UEW 296). A TA nincs meg az IE és UR alapnyelvekben és elszigetelt az Alt-ban. Az N (64) hiányzik az IE-ben és az UR-ban, de általános a csuvas törökben. Tehát a K, M megvan az uráliban és indoeurópaiban, problematikus a J, hiányzik bennük a TA és N.

A számjeltek. Az EA *kettősszám* jele KI(N) viszonyítható a PU **-ka*, **-kä* szuffixumhoz (Hajdú 1981: 147–148), de problematikus, és Greenberg részletesen elemzi viszonyukat. A többi megfelelő a keleti areálból való.

A többes számnak több jelét rekonstruálta Greenberg az EA-ban. A T (15) megvan az uráliban és az altaji csoportban. Az I (16) megtalálható az uráliban és az IE névmási többesben. A RI elem (17) fellelhető az IE nyelvjárásokban a passzív-deponens igeformákban, a tunguzban és törökben pedig az *r* személyes többes jelben. A KU (18) kevésbé kimutatható a nyugati EA nyelvekben. Az S (19) a főnévi többes egyik szokásos jele, amely pluralist jelöl az altaji

nyelvek egy részében is. A L kollektívusz (20) Sinor szerint néha többes jelentésű az uráliban, hasonló a helyzet a törökben, tunguzban.

A következő PU számjelek viszonyíthatók az EA-hoz: dualis **-ka*, **-kã* és a KI (N) dualis, a pluralis **-t* és a T, az **-i* és az I.

A nyelvtani és helyviszonyokat jelölő elemek

A nyelvtani elemek. Az accusativus jelölőjeként az M szerepel az EA-ban (24). Az M az indoeurópaiban azonban kezdetben (PreIE) a nem-aktív osztály jelölője volt, váltakozva a zéró raggal, és csak később lett az accusativus ragjává. Az uráliban az M a határozott vagy egyedített tárgyat jelölte szemben a zéró raggal. A mongolban az egyes számú névmások accusativus jelölője. A genitivus kifejezésére az N (25) állt az EA-ban, de más formában, más szerepben is megtalálható. A szerző részletesen elemzi az N szerepét az IE, UR és Alt alapnyelvekben. A dativus eleme az EA-ban a KA (26), amely lativust jelöl a PU-ban, hasonló szerepe van az altaji csoportban. Greenberg szerint a latin *mihi* névmásban is ott van ez az elem.

A helyviszonyt jelölő elemek. Az M (27) elég általános az EA-ban, az uráliban a szerző szerint a lexikai **mave* 'föld' (UEW 263–264) viszonyítható hozzá. Az altajiban az M marginális. A másik locativus elem a BHI (28) az IE-ban, törökben és tunguzban található meg. A megadott forma az uráli szempontjából problematikus. A RU locativ (29) csak szórványosan szerepel az IE-ben, az altajiban viszont gyakori lativus szerepben; Greenberg szerint a RU-hoz viszonyítható a magyar RA, amelyet Rédei az ugor **raŋ3* 'felszín' főnévből vezet le, jogosan (UEW 883). A locativ N (30) megtalálható az IE-ben az UR-ban és altaji határozókban. A locativ I (31) megvan az IE-ban. A locativ TA (32), amely nem azonos a szerző szerint az ablativus-instrumentális TA elemével, rekonstruálható az IE határozószók, az uráli, csuvas török, mongol, tunguz esetragok alapján. Az ablativus TA eleme (33) fellelhető az IE-ban, az uráliban esetragként és bizonyos altaji nyelvekben ablativusi és instrumentális szerepben. A commitativ K (34) megvan bizonyos IE nyelvekben.

Az uráli esetragok közül (Hajdú 1981: 136–140) a következők vezethetőek vissza az EA-ra: az **-m* accusativus, az **-n* genitivus; a locativus I **-na*, **-nã*, a locativus II *-t*, az ablativus **-ta*, **-tã* ragja, a lativus-prolativus **-k*. Az uráli és altaji grammatikai elemek viszonyítására visszatérünk a következő pontban.

2.2. Megjegyzések a nyelvtani elemekkel alkotott sruktúrákról

Bevezető megjegyzés

Az előző pontban a következő kategóriák szerepeltek: (a) személyjelölők, demonstrativumok, interrogativumok; (b) a nyelvtani számra (numerus) utalók; (c)

a nyelvtani és helyviszonyok jelölői: a tipológia szubjektum, objektum, possessor valamint a locativus változatai.

A fenti kategóriákat kifejező elemekkel alkotott rendszerek átfogják a nyelvtan alapvető részét, és vizsgálatuk az alaktani és komplex nyelvtani–szemantikai tipológia tárgyát képezi. A típusok sajátos módon vannak képviselve az alapnyelvekben, ami történetileg változhat az alapnyelv kialakulása és változása során (az uráliról, indoeurópairól, és a hozzá tipológiailag hasonló alapnyelvekről I. Dezső 1999). Greenberg rendszeresen vizsgálta az egyes elemek, elemcsoportok funkcionálást az EA-hoz tartozó alapnyelvekben és nyelvekben, de a strukturálódás kérdéseit összefüggésükben nem vizsgálhatta. Amennyiben a nyelvi komplex típusokat is számba kellett vennie, az akkuzatív típust helyezte előtérbe (ezt mutatják például az esetek megnevezései). Ha az adott komplex típus (az akkuzatív) keretein belül maradunk és csak az urálira és altajira koncentrálunk, de nem feledkezünk el a korai indoeurópai szerkezetéről, a fenti kategóriák kifejezésében és viszonyában számos az urálira és altajira jellemző tipológiai szerkezet, szerkesztésmód kerül előtérbe, melyek e két nyelvcsoporthoz ismerőinek természetesebbek, de nem azok másoknak: ilyenek

- a) főnévi birtokos személyének kifejezőmódja,
- b) az igenévi szubjektumra, esetleg objektumra utalás,
- c) a fenti kettő kapcsolata a paradigmarendszerben,
- d) a személynévmás viszonya a személy más kifejezéséhez és a demonstrativumhoz,
- e) a nyelvtani viszonyok raggal vagy raghiánnyal jelölése,
- f) a helyviszonyok jelölése és pontosításuk,
- g) a demonstrativumok viszonya a nyelvtani és helyviszonyok kifejezéséhez.

Legtöbb esetben a korai indoeurópai szemben áll az urálival és az altaji csoport alapnyelveivel. De térjünk rá az utóbbiak egybevetésére.

Az uráli és altaji struktúrák egybevetéséről

A nyelvek e csoportjának egybevetéséhez Sinor (1988) jó alapot ad. A fent vizsgált elemek a „helyükre kerülnek” az alapnyelvek rendszerében, de csak a viszonyíthatóság keretein belül. (A lapszámok Sinor munkájára vonatkoznak.)

Közös főnévi és igei személyjelölők csak az uráliban rekonstruálhatóak, az altaji csoportban a helyzet alapnyelvenként különböző, ami természetes. Elsőnek a főnév birtokosjelölőiről lesz szó, amelyek nincsenek meg a mongolban, de rekonstruálhatók a török és tunguz alapnyelvre. Sinor (728) így foglalja össze az egybevetés pozitív eredményeit:

- (a) sg 1: **-m* azonos (PU, PTör és PTun)
- (b) sg 2: **-t* azonos (PU, PTun)
- (c) sg 3: **-s* azonos (PU, PTör)

- (d) sg 3: **-t* azonos (PU, PTun)
- (e) pl 2: **-t* azonos (PU, PTun)
- (f) a többes birtokos jelölése azonos szerkezetet mutat (PU, PTör, PTun).

Sinor (728) megjegyzi, hogyha az igaz, hogy a PU birtok jelölése névmási eredetű, akkor ez nem uráli sajátosság, a folyamat egyidőben kezdődött az egymással szoros kapcsolatban álló és területileg közeli nyelvekben.

A PU személyes névmások közül az első és második személyű megfeleltethető, a harmadik problematikus (732).

A PU igei személyjelölése azonos a főnévvel és viszonyítható a személyes névmásokhoz. Hasonló a helyzet a törökben, de bizonyos nyelvekben a személyes névmás is felhasználódik erre a célra (733). A tunguzban a birtokos és személyjelölő szuffixumok azonosak, a mandzsuban az utóbbiak hiányoznak. A mongol alapnyelvre személyt jelölő szuffixumok nem rekonstruálhatók, bár bizonyos nyelvekben mind a birtokos jelölése, mind az igeragozás kifejlődött a személyjelölők alapján.

A főnévi birtok és az igei személyjelölés alapján az uráli és altaji nyelvek így csoportosíthatóak: (a) uráli, északi tunguz, török, (b) mongol és déli tunguz.

A számjelölést Sinor (728–731) pontosan elemzi, de közös többesjel nem rekonstruálható az altajiban, és az uráli és altaji többes jelek sem mutatnak egyezést, kivéve az uráli és tunguz *-n* elemet, amely viszont jól megfeleltethető.

A nyelvtani viszonyokat kifejező elemek közül a PU **-m* a PTun **-m* ragjának feleltethető meg, de ez az elem az uráliban nem általános, tehát a megfeleltetés viszonylagos. A genitívus **-n* eleme viszont azonos az uráliban és az altaji nyelvekben.

Sinor (716–725) a lokatív szerepű esetragok, adverbiális elemek részletes egybevetését adja. Az uráli és az altaji alanyelvekre rekonstruálható a **-t* elem, amely a szerző szerint a locativus és ablatívus kifejezését együtt jelöli, de formája és funkciója alapnyelvenként más. A PU **-n*, **-na* ragnak megfelelő elem marginálisan aktív az ótörökben, körülhatárolt a szerepe a mongolban és nem valószínű a tunguzban. A PU **-k*, **-ka* a törökben más szuffixumokkal együtt fordul elő, a tunguzban egyedül is, a mongolból hiányzik. Az **-s* nem rekonstruálható jelenleg a PU-ra, de a mongol és tunguz latív-direktív morféma viszonyítható bizonyos FU nyelvek formáihoz. Nem szólunk a két problematikus locativus elemről (**-l* és **-a*), amelyek rekonstruálása kétséges az uráliban, de megvan valamely altaji ágban. A helyviszonyt jelölő elemekben legjelentősebb az egyezés az uráli és török, ill. a tunguz között, ami plauzibilis areális szempontból.

Befejező megjegyzések

A grammatikai elemek bemutatása csak a legáltalánosabb kategóriákra terjedt ki. Ezt követni kellene a sajátosabbaknak: a denominális és kicsinyítő képzőknek, az ige módok: imperatív és hortatív elemeinek, a kauzatív és reflexív képzőknek. Az alárendelt proposíciót kifejező képzők (főleg participium, gerundiális, deverbális nomen) ugyancsak résztvesznek a rekonstrukcióban. Ezekben igen gyakran szerepelnek az uráli elemei. Tárgyalásukra itt nincs mód, pedig ennek a nagy csoportnak a megléte különbözteti meg az EA rekonstrukcióját más hasonló kísérletektől (pl. nosztratikus, nílus-szaharai ősnnyelvek).

A grammatikai elemek alakjaiban található egyezés nem magyarázható meg valamilyen univerzális pszichológiai tényezővel, mert ezeknek lényegében azonos formákat kellene eredményezni a világ összes alapnyelvében. Ruhlen (1994) megvizsgálta a személy jelölésére használt alakokat a világ alapnyelveiben, nyelvcsoportjaiban, de semmi univerzalitást sem mutatnak. Az elemek viszonylagos azonosságának viszont van igen kézenfekvő nyelvi oka. Greenberg munkájában, de Ruhlen anyagában is megfigyelhető, hogy az alapvető grammatikai elemeket egy viszonylag korlátolt mássalhangzó-készletből (*m, n, t, k, p, l, r, w, j*) és az alapmagánhangzókból (*i, u, a, e, o*) választják a nyelvek, de ezen belül sem egyforma gyakorisággal. Ugyanazon személy, de főleg mutató és kérdő elem kifejezésére 3–5 általánosított forma használatos. Az egymástól távoli EA és nílus-szaharai nyelvcsoportok fenti, rekonstruált kategóriái között nyolc egyező van, bár az egyezést a két ősnnyelv rendszerében kellene látni. Az EA és a benue-kongóihoz tartozó bantu alapnyelv között az egyezés felényi (vö.: Ehret 1999). Ezt a bantu sajátos komplex tipológiája is magyarázza, mivel a bantu következő osztaĺnyelv volt, mióta rekonstruálható. Így a nyelvek ősi struktúrája is tényezőként jöhet számításba.

A szűk fonológiai bázis után ítélve nem meglepő, hogy néhány közös grammatikai elem van a távoli ős- és alapnyelvekben is. Egy ősi nyelvlánc érintkező nyelveiben, amelyeket csak részben tudunk rekonstruálni, a nyelvtani elemek viszonylagos egyezése kívánatos volt a lánc nyelveit beszélő ősnépesség kommunikációja szempontjából. Ez jobban „tettenérhető” a hajdan szorosabb kapcsolatban volt alapnyelvek között (pl. az uráli és altaji). Másrészt a nyelvtani elemek igen jól ellenállnak az idők változásának, ami nem zárja ki részleges megújulásukat. A mai magyarban számos ősi uráli, finnugor vagy viszonylag fiatal ugor elemet használunk és nincs rá okunk, hogy másokkal cseréljük föl. Tehát közel tízezer éves elemeket is megőriztünk, ez is kommunikációs szükség-szerűség.

Az EA és más hasonló rekonstrukciók számára hasznos, de nem elegendő a közös nyelvtani elemek megállapítása. Ezeket ki kell egészíteni a perdöntő szó-kincs-csoportok rekonstruálásával (a testrészek, alapvető tevékenység, termé-

szeti környezet). Ezek az EA-ban és hasonló típusú nyelvekben általában három elemet tartalmaznak (CVC), és a véletlen egyezés lehetősége jelentősen csökken. Greenberg művének második kötete, majd a lexikális egyezéseket mutatja be, ami egyébként ahhoz is hozzájárul, hogy pontosabb képet kapjunk az EA fonológiai rendszeréről.

Zárszó

Greenberg megírta eurázsiai könyvének első részét, a második, ha nincs készen, valószínűleg befejezésre kerül. Már az első kötetet kézbevehetik a megfelelő alapnyelvek kutatói, de, szerintem, mindenképpen meg kell tenniük a két kötetrel együtt. Akkor sor kerül az empirikus verifikálásra alapnyelvenként, elszigetelt nyelvenként. Ezt egy általánosító vizsgálatnak kell követnie, amely megállapítja majd, hogy a két kötet elegendő alapot ad-e az EA rekonstrukciójára vagy sem, nem kell-e bizonyos nyelveket kizárni, hogyan tagolódik az EA, milyen belső csoportok, izoglosszák állapíthatók meg. Ezek olyan feladatok, amelyeket minden nyelvi egység: család, csoport, egyes nyelv vagy areál esetén el kell végezni a nyelvtudománynak, és általában meg is teszi. Ezzel egyidőben tisztázni kell a nagy családok ismérveit (ha ez a terminus továbbra is használatban marad). Ugyanis hasonló kutatás folyik Afrikában, Dél- és Délkelet-Ázsiában, amelynek eredményei összehasonlításra, módszertani általánosításra kerülnek. Mindezzel párhuzamosan folyik a régészeti-őstörténeti kutatás is, amely megmutatja, van-e őstörténeti alapja a nagycsaládoknak, melyek a térbeli és időbeli korlátok az őstörténeti és ősnyelvi kutatások előtt. Megfontolandóak lesznek a paleolingvisztika eredményei, tisztázásra kerül a diakrón népességbiológiai vizsgálatok relevanciája. Mindezek eredményeként egy új tudományos program jöhet létre, a terminus filozófiai és konkrét jelentésében egyaránt.

Hivatkozások

- Bakró-Nagy, Marianne (1992), Proto-phonotactics. Phonotactic Investigation of the PU and PFU Consonant System. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Décsy, Gyula (1980), The Uralic Protolanguage: a Comprehensive Reconstruction. Eurolingua, Bloomington.
- Dezső, László (1998–99), Typological comparison of root structuring in Uralic and Indo-European. NyK: 96: 3–43.
- Dezső, László (1999), On the structuring of Indo-European in areal-historical perspective. In: Carol F. Justus – Edgar C. Polomé (eds), Language Change and Typological Variation. Vol. II. Grammatical Universals and Typology. Institute for the

- Study of Man, Washington D.C. 537–565.
- Dezső, László (2000), Two approaches to morphological typology and the diachronic characterization and comparison of languages. In: Mišeska Tomić, Olga – Radovanović, Milorad (eds), *History and Perspectives of Language Study*. Benjamins, Amsterdam. 71–83.
- Dezső László (2001), Primér igék az uráli szókincsben (tipológiai célú vizsgálat). In: *Budapesti Uráli Műhely 2*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 60–75.
- Ehret, Christopher (1999), Nostratic – or protohuman. In: Renfrew, Colin – Nettle, Daniel (eds), *Nostratic: Examining a Linguistic Macrofamily*. The McDonald Institute for Archeological Research, Cambridge. 93–112.
- Greenberg, Joseph H. (1963), *The Languages of Africa*. Indiana University, Bloomington.
- Greenberg, Joseph H. (1987), *Language in the Americas*. Stanford University Press, Stanford.
- Greenberg, Joseph H. (1995), The concept of proof in genetic linguistics. *Mother Tongue* 1: 207–216.
- Hajdú Péter (1981), *Az uráli nyelvészet alapkérdései*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hubst, Harry van der – Weijer, Jeroen van de (1995), Vowel harmony. In: Goldsmith, John (ed.), *The Handbook of Phonological Theory*. Blackwell, Cambridge, Mass., 495–534.
- Janhunen, Juha (2000), Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution. *CIFU IX/I*: 59–76.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia*. Akadémia Kiadó, Budapest. 42–182.
- Ruhlen, Merritt (1994), First- and secondperson pronouns in the world's languages. In: Ruhlen, Merritt, *On the Origin of Languages. Studies in Linguistic Taxonomy*. Stanford University Press, Stanford. 252–260.
- Sinor, Denis (1988), The problem of the Uralic-Altai relationship. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages*. Brill, Leiden etc. 706–741.
- Valée, N. – Boë, L. J. – Schwartz, J. L (1997), *Taxonomie phonologique et tendances universelles des langues du monde*. Proceedings of the 16th International Congress of Linguists. Pergamon, Oxford, ICD Rom, Paper 0070.

Dezső László

Pillanatkép a pszicholingvisztikáról: fogódzók és hiányhelyek

Gósy Mária: Pszicholingvisztika

Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 1999. 270 o.

A Magyarországon újabban megjelent tudományos-oktató sorozatok közül minden bizonnyal az egyik legfigyelemreméltóbb a Corvina Kiadó Egyetemi könyvtár sorozata, amelynek kötetei nemcsak kitűnő egyetemi tankönyvek, hanem az adott tudományág más területeit művelő szakemberek számára is értékes – mert egyszerre magas színvonalú és jól követhető, világos – áttekintései egyes részdiszciplínáknak vagy témaköröknek. A sorozatban eddig megjelent művek a nyelvészet különféle területeit (szemantika, szociolingvisztika), illetőleg határterületeit (neurolingvisztika) mutatják be általános áttekintés vagy valamely speciális probléma tárgyalásával olyan előadásban, hogy távolibb szakterületek kutatói is összegző képet kapjanak a tárgyköréről. A szerzők nagyrészt a szakma hazai képviselői, de van köztük határainkon túli magyar tudós (Szabó Zoltán) és nyugat-európai is (Dressler – Beaugrande). A sorozat művei közé tartozik többek között Kiefer Ferenc „Jelentésemélet”-e, Fónagy Iván „A költői nyelvről” című munkája, továbbá a Szépe György és Derényi András szerkesztésében megjelent „Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások” című tanulmánykötet.

A sorozat egyik legnagyobb érdeklődésre számot tartható kötete Gósy Mária 1999 végén megjelent „Pszicholingvisztiká”-ja. A kötet az első magyar nyelvű, tankönyvként is használt pszicholingvisztikai áttekintés, a szerző pedig a hazai fonetikának és pszicholingvisztikának nemcsak Magyarországon ismert kutatója és oktatója.

Az áttekintés a pszicholingvisztika általános kérdéseiből mutat be nyolc fejezetnyit, illetőleg a tudományág számos fontos területét veszi sorra, széles szakirodalmi háttérrel, közérthetően, szemléletes példákkal, fejezetenként irodalomjegyzékkel, amely nemcsak a hivatkozásokat sorolja fel, hanem segítséget nyújt a téma iránt mélyebben érdeklőknek a terjedelmes, a tájékozódás kezdetén szinte követhetetlennek tűnő szakirodalomban való eligazodásban. A pszicholingvisztika a kialakulása óta eltelt mintegy ötven esztendő alatt hatalmas kiterjedésű tudományterületté fejlődött, az emberi jelhasználat és kommunikáció újabb és újabb aspektusait vonva be kutatásai közé. Ennek megfelelően egy „Pszicholingvisztika” összefoglaló című kötet – amennyiben nem kézikönyv – szükségszerűen válogatásra kényszerül a bemutatandó témák között. Amit azonban az olvasó

joggal remél, az az, hogy a kiválasztott területek tekintetében választ kap a Hol tartanak ma a kutatások a világban? kérdésre. Az olvasó a kötet hátulján örömmel értesül arról, hogy „A könyv áttekinti a hazai és nemzetközi szakirodalmat, beépítve a szerző saját kutatási eredményeit is”. Ám az első fejezet utolsó bekezdése már arról tájékoztat, hogy „A könyvben tárgyaltak jelentős részben a szerző saját munkái, kísérletei és tudományos, illetőleg gyakorlati eredményei”. Ha ez az információ már a címben megjelenik, esetleg alcím formájában, akkor az is nyomban világossá vált volna, hogy a kötet céltudatos, tereprészleteket bevilágító válogatás – nem pedig sovány referenciakötet.

Az első fejezet, A pszicholingvisztika kialakulása (7–16) arra az egyszerre összetett és szerteágazó kérdésre keres választ, mi is a pszicholingvisztika. Indításként azt a szokatlanságában figyelemkeltő tudománytörténeti eseményt mutatja be, ahogyan kialakult a pszicholingvisztika mint ágazat, megszületett a pszicholingvisztika fogalma. „Meglehetősen ritkán határozható meg, hogy egy tudomány vagy egy tudományág mikor alakult ki, pontosan mikortól számítjuk a létezését, mi a fejlődésének a kiindulópontja. A pszicholingvisztika sajátos kivétel, napra pontosan megadható a »születése«[...]” (7). A következő kérdés természetesen: mitől új tudományág a pszicholingvisztika? „Ez az új tudományág a nyelvészet és a pszichológia érintkezési területén született meg [...] Nem arról van szó, hogy a nyelvészet és a pszichológia határterületeit kezeljük új tudományágként, hanem arról, hogy a határterületekből kifejlődött egy önálló tudományág [...]”. Hogy a pszicholingvisztika önálló tudományággá vált, a szerző az alábbiakkal igazolja. „Ez azt jelenti, hogy a mindkét kiinduló tudományt érintő problémák, azok megválaszolási kísérletei, az elméleti megalapozások, a kísérleti igazolások, a modellek felállítása, a gyakorlati alkalmazások stb. képviselik az új tudományágot” (7). Szükségesnek látszik azonban egy kiegészítést tenni. Az új tudományágtól minden esetben elválaszthatatlanok az új kérdésfeltevés, az új elméleti keretek, s számos esetben az új vizsgálati módszer is. Amíg a fenti idézetben felsorolt kritériumok mindegyike, még a kérdésfeltevés és az elmélet-, illetőleg modellalkotás is mindkét tudományt érintik, a kérdéses terület valóban nem más, mint határterület. Az új szakágazat új problematikáját később maga a szerző is megfogalmazza: „a pszicholingvisztika feladata, hogy leírja azokat a folyamatokat, amelyek az emberben végbemennek, miközben mondatokat használ (10)”. Ez a problémakör pedig nem kérdése sem az általános nyelvészetnek, sem az általános pszichológiának. Az idézetben említett folyamatok mentális folyamatok, algoritmusok, stratégiák. Éppen ezek azok a vonatkozások, amelyekre egy (leíró) grammatikai modell soha nem tér ki, a generatív megközelítés pedig egyenesen deklarálja, hogy az anyanyelvi beszélő kompetenciamodelljének az a feladata, hogy olyan algoritmusokat vegyen fel, amelyek a beszélőével megegyező inputhoz a beszélőével megegyező outputot rendelnek, nem feladata azonban

ezeket a műveleteket megfeleltetni a tényleges mentális vagy agyi folyamatoknak. A viselkedést, a mentális folyamatokat feltáró általános pszichológiai modellek – másfelől – a jelenségeket nem a mondatok, illetőleg a mondathasználattal szintjén ábrázolják. Az általános pszichológia, illetőleg a nyelvpszichológiának nevezhető határterület vagy a nyelvhasználat általános (nem nyelvi szintenként azonosítandó) folyamatait vizsgálja, vagy valamelyik általános mentális művelet működését tárja fel valamelyik nyelvi egységre vonatkozóan (mint pl. a behaviorista nyelvpszichológia szóközpontú és tanuláselméleti kutatásai). Vagyis a nyelv és a pszichológia határterülete nem az új terminusnak, a pszicholingvisztikának a megszületésétől válik autonómmá, hanem majd attól a szemléletváltástól, amely a nyelvi tevékenység pszichikus vonatkozásait már nem a nyelvi viselkedésben, hanem a nyelvhasználat mint egy mentális realitással rendelkező szabályrendszer működésén alapuló kreatív tevékenységben látja. A korai pszicholingvisztika alapfelfogása tehát lényegében behaviorista.

Talán éppen ennek a szakágazati elkülönítésnek a hiánya gátolja meg egy másik határ kijelölését: azét, amely a nyelvi tevékenység mentális folyamatainak a szemléletében a generatív elmélet megjelenése előtti és utáni korszakai között húzódik. „A nyelvléktan azonban mégsem a pszicholingvisztika előzménye, bár eszméi, képviselőinek a nyelvről alkotott felfogása, nagy gondolkodói, a nyelvléktani szemléletet képviselő művek kétségkívül hatást gyakoroltak a tudomány további fejlődésére. [új bek.] A pszicholingvisztika két kiinduló tudományának kapcsolatában új elemeket hoz a transzformációs generatív grammatika, valamint [...] a neobehaviorizmus”, amely [...] „részletesebb tanulásléktani modellek kidolgozásán fáradozott, így mind közelebbi kapcsolatba került a nyelvtudománnyal” (11). Semmiképp nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt az éles választóvonalat, amelyet a generatív nyelvészeti megközelítés képvisel a nyelvi tevékenység mentális műveleteinek tanulmányozása folyamán. Míg a nyelvészeti strukturalizmussal időben és szemléletében párhuzamos behaviorista nyelvpszichológia az emberi nyelvhasználatot tanult viselkedésformának tekinti, amely tanulásnak a fő művelete az analógia, központi nyelvi kategóriája pedig a szó, addig a generatív kiindulású pszicholingvisztika felfogásában az ember kreatív nyelvhasználata velünk született, univerzális szabályrendszeren alapul, amelyet ha az egyedfejlődés során egy meghatározott időszakban egyedi nyelvi ingerek érnek, az adott nyelv implicit mentális grammatikájává épül. A kiépülés fő művelete az absztrakció, a szemlélet központi nyelvi kategóriája pedig a mondat. A két irányzat közötti eltérést azonban nem egyszerűen az ugyanarra a kérdésre adott eltérő válasz teszi. Mint látjuk, a nyelvi tevékenység behaviorista és generatív megközelítése két eltérő paradigmát képvisel (vö. Pléh 1980). A behaviorista szemlélet célja, hogy leíró szinten adekvát (kizárólag az empirikusan tapasztalható jelenségek közötti összefüggéseket ábrázoló) modellt alkosson

a nyelvi viselkedésről mint az emberi viselkedésnek egy formájáról. Ezzel szemben a generatív megközelítés magyarázó elméletet törekszik létrehozni a tapasztalt jelenségek közötti összefüggések miértjéről, vagyis absztrakt szerkezetekből felállított hipotetikus rendszerből vezeti le az empirikusan tapasztalható jelenségeket. E rendszer az anyanyelvi kompetencia implicit szabályrendszere, amely alapját képezi a nyelvhasználat mentális tevékenységének.

A generatív szemléletet teljesen elutasító klasszikus behavioristákkal szemben a viselkedéslélektan és a generatív nyelvészet egyes vonatkozásait integrálni törekvő neobehavioristák azonban a paradigmaváltásnak nem ugyanazon az oldalon foglalnak helyet, mint a generativisták. Noha a vizsgálandó nyelvi egység immár a neobehaviorizmusban is a mondat, ám ennél közelebb még alapkérdéseiben sem kerül egymáshoz a két irányzat. Egyfelől ugyanúgy általános tanuláselméleti modellel próbálták reprezentálni a nyelvi viselkedést, mint a klasszikus behavioristák, tehát megközelítésük leíró jellegű maradt. Másfelől pedig a tényleges tevékenységet, Osgood megfogalmazásában a Saussure-féle parole-t, nem pedig az implicit szabályrendszert, „a fejünkben lévő »kis nyelvész«”-t tekintették vizsgálataik tárgyának. Tehát a neobehaviorizmus modellálási alapszemlélete semmivel nem áll közelebb a generatív indíttatású pszicholingvisztikához, mint a klasszikus behaviorizmusé. Még a szintaktikai kétértelműség magyarázatának hipotetiko-deduktív módszerét – amely problematika a generatív elemzés standard modelljének paradigmaváltó startköve – sem tartja indokoltnak a nyelvpszichológiai vizsgálatokban arra hivatkozva, hogy „egy hallgató a közönséges beszélgetés során sosem érti kétértelműen a mondatot [...] a kontextuális tényezők, amiktől a nyelvészeknek el kell tekinteniük, a nyelvvel való foglalkozás során épp a pszichológusok erősségei; a nyelv »ahogy beszélük«. Harcoljunk ezért a mondat olyan pszichológiai teóriája érdekében, mely általános viselkedéseméletünk részét képezi” (Osgood 1980).

A bevezető fejezet második része a paradigmaváltó generatív nyelvészet elméletének főbb összetevőit mutatja be, mindenek előtt azokat, amelyek különösen nagy hatást gyakoroltak a pszicholingvisztikára: (i) a nyelv kreatív aspektusának tézisé, (ii) a nyelvtan mint elmélet koncepciót: „a véges számú szabályok segítségével generálható végtelen számú mondatok elméletével, azaz a transzformációk hangsúlyozásával” (12), illetőleg (iii) az elméleti és módszertani mentalizmust a nyelvészetben. A (ii) pont idézett részére vonatkozóan tartjuk szem előtt, hogy a generatív elméletben nem a transzformációk, hanem a rekurzív szabályok teszik lehetővé a végtelen számú mondat generálását. A transzformációk, a szerkezetátalakítás korai eszközei a nyolcvanas évekre el is tűntek a generatív szintaxisból, míg a végtelen számú mondat elméletét azóta sem vonta kétségbe egyetlen követő sem. A pszicholingvisztika – a generatív grammatika mentális reprezentációjának kísérleti bizonyítását célzó törekvé-

seinek korszaka után – elméletek összetevőinek kutatása helyett a nyelvhasználat során működésbe lépő általános és nyelvspecifikus mentális műveleteket és folyamatokat kezdi kutatni. „Most, e század vége felé még mindig nem tudjuk megmondani, hogy meddig jutottunk, s azt sem, hogy ahol vagyunk, az vajon az út harmada, fele vagy jóval közelebbi már az út végéhez [...] Az időnkénti összegző áttekintések [...] tudatosítják a megtett távolságot, de egyúttal jelzik is, hogy a végcél még előttünk van” (11). Olyannyira, hogy mindig is ott marad. Az út – a kutatás maga, hiszen a megismerés végtelen folyamat. Hiszen „az elméletből ténylegesen levezetett tapasztalati következmények [...] sohasem merítik ki az elmélet tartalmát. [...] A független bizonyítékok keresésében [...] sosem állhatunk meg. Bármilyen sok független bizonyítékunk is van egy elmélet igazságára, sohasem lehetünk biztosak abban, hogy tényleg adekvátan írja le a mögöttes realitásokat. Nincs más bizonyíték, csak az elmélet állandó ellenőrzése, az újabb és újabb jelenségszférák bevonása a kutatásba” (Pap 1970: 217–218).

A második, „A beszéd folyamatok szervezése: agy, agyműködés” című fejezet (17–37) „Pszicholingvisztika és agy” című alfejezetének célja, hogy bemutassa: „a pszicholingvisztikát az agy azért érdekli, mivel a beszéd – minden vonatkozásában – az agyműködés produktuma” (17). Ennek a funkcionális vonatkozásnak felel meg a néhány sorral lentebb olvasható agydefiníció is: „[...] az agy a szervezet azon része, amely a kommunikáció célját szolgálja (általános és specifikus tekintetben egyaránt), képes az információk felfogására, tárolására és ezen információk megválaszolására” (17). A definícióval kapcsolatban két kérdés merül fel. (i) Vajon az aggyal nem rendelkező élőlények nem képesek kommunikálni? Centralizált és „kefalizált” idegsejteket, vagyis agyat Csoknya – Hámori (1998: 25) a törzsfejlődés folyamatában a laposférgéknél említ először. Az egyedek közti kommunikáció viszont már hamarabb, a törzsfejlődés jóval korábbi fokán megjelenik, a tömlősbélűek érintésen alapuló információtovábbításával (Kenesei 2000: 18). (ii) Valóban mindennemű információfelfogás, -tárolás és -megválaszolás egyben kommunikáció is? Az idegrendszer részeként az agy elsődleges feladata, hogy biztosítsa a szervezet belső környezetének állandóságát és alkalmazkodjon a külső környezethez (Csoknya – Hámori 1998: 7). A nehezen definiálható kommunikáció pedig „közössé tétel”, vagyis információközlés vagy -csere valamely eszköz vagy jelrendszer útján (vö. Magyar értelmező kéziszótár 2003: 726). Az ismert kommunikációelméletek egyike sem tud eltekinteni a jel fogalmától. Vajon az élőlények ingerlékenysége, az ingerekre való válaszolási-alkalmazkodási reakciók mindig információcserének minősülnek-e a szervezet és a külső-belső környezet között? Feltehetően nem, hiszen ezekből az eseményekből hiányzik a kommunikáció két fő tényezője, az üzenet és a jel. Sem a környezet, sem az érintett szervezet nem ad jeleket, és a biológiai események nem utalnak önmagukon túlra. Mondhatjuk ugyan, hogy a láz a gyulladási folyamat jele, de

ez kizárólag az értelmező ember számára jel, nem pedig a szervek egymás közti információcseréje. Magának az agynak az információfeldolgozó működése is sejtek közötti automatikus kémiai-fizikai folyamatok, s a reakciók az emberi értelmezésben válnak önmagukon túlmutató jelekké.

Az alfejezetnek a bevezetést követő része (Agy, tudat, lélek) vázolja a mentális funkciók agyi reprezentációja kutatásának főbb állomásait Kr. e. 3000-tól a 20. század második felének agyelméleteiig. A szemle világossá teszi, hogy az európai kultúrtörténetben az agyműködésről és a pszichikus működésről szóló hipotézisek és modellek rendre követték az adott kor általános világszemléletét, illetőleg filozófiai tanait.

A második alfejezet, noha „Az agy felépítése” címet viseli, csak a nagyagy felépítésével foglalkozik, amely ugyan az agy legnagyobb részét kitevő komponens, ám mégsem egyedüli, hiszen alatta foglalnak helyet az agytörzs egységei. Sajnálatos módon nemcsak a címben fordul elő a terminológiai keveredés, hanem a kifejtésben is. Nem derül ki egyértelműen, hogy az agy és a nagyagy nem szinonimák: „Az agyat a koponyából kivéve dióhoz szokták hasonlítani. Színe kívül szürkés-rózsaszínű, belül sárgásfehér. A n a g y a g y nemcsak betűrövidései miatt idézi fel a dió képét, hanem azért is, mivel középen majdnem teljesen kettéosztott” (20). Természetesen nem a teljes agy hasonlít dióbélre, és nem a teljes agy színe kívül szürkés-rózsaszín, belül pedig sárgásfehér, hanem az agy szerkezetének egy jól elkülöníthető része, a nagyagy. A dióbél alatti „nyél”, az agytörzs – mint minden, a nagyagy alatt elhelyezkedő, központi idegrendszeri struktúra színe – a kívül elhelyezkedő fehérállomány okán fehér. Erre kapaszkodik rá alulról fölfelé a kisagy, a köztiagy és a nagyagy. Fontosabb ennél, hogy az alsóbb agyterületeknek, mint például a kisagynak szintén van szerepe a nyelvhasználatban. A következő oldalak tájékoztatást nyújtanak a nyelv mentális folyamatainak szempontjából lényeges agyterületek, továbbá az agyi aszimmetria feltérképezéséről. Az eseménytörténet kicsit nehezen követhető, mert a jelenkori ismeretek bemutatását az 1950–60-as évek, majd a 19. század második felének eredményei követik.

Az agyfélteke-dominancia és a Jobbkezesség – balkezesség szakaszok a két agyfélteke sajátos funkciómegoszlását tárgyalják. Megtudjuk, hogy a mentális funkciók agyi reprezentációját jellemző lateralizáció onto- és filogenetikai szempontból egyaránt fejlődés eredménye: őseink és a csecsemők szimmetrikus agyszerkezettel rendelkeznek. Az egyedfejlődésben a dominancia kialakulása csakúgy, mint egy sor tevékenység, például állatoknál a látás, a madárének, embernél a nyelvelsajátítás, csak egy bizonyos életkorban lehetséges. A kérdés filogenetikai vonatkozásai számos nehézséget vetnek fel. LeDoux hipotézisét, „amely szerint az aszimmetrikus kézhasználatot követte az agyi aszimmetria, s ez jelentette valójában az emberré válást” (24) a szerző a „Van olyan tudományos nézet is” kategóriájába sorolja. Holott nem sokkal a „Pszicholingvisztika” megjelenése

előtt korunk egyik legjelentősebb magyar agykutatója, Hámori József a következőképp nyilatkozik róla: „Olyan érvrendszert használt modellje alapozásául, amely még ma, 1998-ban is az emberré válás egyik legvalószínűbb hipotéziséként szerepel. Ebben ugyanis meggyőzően érvel amellett, hogy az emberré válást a differenciált kézhasználat tette lehetővé (és nem megfordítva)” (Hámori 1999: 84). Az egyedfejlődésre vonatkozóan maga Gósy is hasonlóképp látja: „[...] nagy valószínűséggel az egyedfejlődés során a kézdominancia hat a félteke-dominanciára” (28). Ám a filogenetikus fejlődés bemutatása során azt látjuk, hogy „[...] az agyi aszimmetria csak a Neander-völgyi embernél (100–150 ezer éve), majd a Cro-Magnon-i (40 ezer éve) embernél jelent meg. Utóbbiaknál feltételezhető a jobbkezesesség is. [...] A teljes beszédközpont kb. százezer évvel ezelőtt, a Neander-völgyi embernél alakult ki (24). Ha elfogadjuk LeDoux hipotézisét, vagyis az aszimmetriát megelőző jobbkezeseséget, akkor kevésbé látszanak magyarázhatatlannak a már a homo habilis korából származó, jobbkezeségre utaló szerszámok és pattintási módok („olyan nézet is létezik” /25/). A jobbkezesesség lehetséges okaiként bemutatott nézetek között érdekes lett volna megemlíteni a dominánssá váló jobbra forgató gén elméletét is.

Noha a félteke-dominancia és a kezesesség összefügg egymással, nincs közöttük ok-okozati összefüggés: „a jobbkezesek mintegy 90-95%-ánál becsülik a bal agyféltekét a domináns féltekének, más adatok szerint 85%-uknál tapasztalható ez a jelenség [...] a balkezesek mindössze 25-30%-a, más adatok szerint 40%-uk jobb agyfélteke-domináns [...] Megint mások szerint a bal féltekei dominancia a beszédre vonatkozóan balkezeseknél épp olyan gyakori, mint jobbkezeseknél, vagyis nincsen közöttük különbség” (24–25). Szoros összefüggés a félteke-dominancia és a nyelv között áll fenn: „Az emberek többségének a bal agyféltekéje a domináns. Ez azt jelenti, hogy náluk a nyelv és beszéd szervezésére vonatkozóan éppen az a félteke a vezető, ahol a nyelv és beszéd fentebb említett központjai vannak” (24). Ám néhány sorral később, egy zárójeles megjegyzésben ezt olvashatjuk: „Nemegyszer előfordul, hogy a beszédközpont féltekei helyét összetévesztik a félteke-dominanciával, holott két különböző dologról van szó” (25). A különbség nem világos, hiszen a szerző az előző oldalon épp a beszédközpont féltekei elhelyezkedésével definiálta a félteke-dominanciát.

Az agyműködést tárgyaló fejezet második fele az Agyműködési elméletek címet viseli. Bevezetője bemutatja a két agyféltekének a mentális folyamatokban, s ezen belül a nyelvhasználatban betöltött szerepéről folytatott kutatásokat, elsősorban a Lurija-iskola megfogalmazásában, bár kissé szűkszavúan. A fejezet élén említett ismeretek lehetővé tették volna a mai agyelméletek alapjául szolgáló, Lurija-féle funkcionális blokkok hipotézisének bemutatását. Ez a megközelítés azért korszakalkotó, mert szintézisét adja a lokalizációs és a holisztikus tanoknak. A kérdésfeltevést Jackson fogalmazta meg 1878-ban: mi a magyará-

zata annak a megfigyelésnek, hogy ha valamely agyterület sérül, akkor egy adott pszichikus funkció sosem esik ki teljesen, de nem is csak egyetlen funkció károsodik (Jackson 1958). Lurija elméletének lényege, hogy a pszichikus funkciók nem köthetők szűken körülhatárolt agyterületek működéséhez, de nem is az agy mint differenciálatlan egész működésének termékei. Egyrészt ugyanazon pszichikus funkció több, különböző agyterülethez is kapcsolódhat, másrészt pedig ugyanazon az agyterületen több pszichikus funkció összetevői is képviselve vannak. Ez a szerveződés teszi lehetővé, hogy nemcsak egy-egy funkció különböző összetevői állnak kapcsolatban egymással, hanem maguk a funkciók is (Lurija 1975). Ha pedig a féltekei megoszlással kapcsolatban a fejezetrészbe a mentális tevékenységek szintetikus és analitikus természetére vonatkozó megállapítások is belefértek volna (l. pl. Hámori 1985), talán elkerülhető lett volna a jobb félteke „csökevényes” vagy „kiegészítő” voltának cáfolása. A két félteke nyelvhasználatbeli szerepének tárgyalásában kisebb ellentmondás bukkan fel: „A jobb oldali agyfélteke [...] részletes nyelvi (pl. fonetikai) elemzésre alkalmatlan” (29). Majd később: „A »jobb féltekés« ember a beszédhangokat felismeri, [...] pontosan jelzi az elhangzó beszéd prozódiai jellegét” (30). A beszédhangok és a szupraszegmentumok felismerése nagyjából ki is meríti a beszédfeldolgozás fonetikai elemzési szintjét, vagyis nem túl szerencsés a szintek közül épp a fonetikait példaként hozni a jobb féltekei elemzés korlátaira, főképp akkor, amikor a magasabb szintű elemzésben (a morfológia és a szintaxis bizonyos aspektusai tekintetében) a jobb félteke önmagában valóban alig teljesít. Érdekes lett volna azonban említést tenni azokról az újabb kutatási eredményekről, amelyek egyre pontosabban tárják fel a jobb félteke szerepét a nyelvhasználatban, többek között a szemantika, a mentális lexikon és a többnyelvűség agyi reprezentációjában.

Nem könnyíti meg az olvasó számára a szöveg követését az, hogy a fejezetrészben néhány fogalom korábbi bevezetés, illetőleg az aktuális előfordulás környékén történő definíció nélkül jelentkezik, mint például „kiváltott agyi potenciál”, „negatív kiváltott potenciál” (29) „az agykéreg alatti magok”, „interaktív moduláris rendszer” (31), Ayres-módszer (32). Vannak esetek, amikor forrásmegjelölés híján az olvasó utána sem tud keresni ezeknek a fogalmaknak, így a velük kapcsolatos információk végképp elvesznek a témába épp a kötet segítségével bevezetődni törekvők számára.

Az „Emlékezés, emlékezet” a fejezet zárórésze, amelyben az olvasó vázlatosan megismerkedhet az emlékezet legáltalánosabb kérdéseivel, de a könyv tematikájának szempontjából igazán izgalmas vonatkozást – az emlékezetnek a nyelvhasználatban való szerepét (például a mentális lexikon és grammatika eltérő emlékezeti szerveződését vagy a szemantikai alapú felidézést a hosszú távú memóriából) sajnos hiába keresi. Segítette volna továbbá az olvasó munkáját, ha a

szerző közli, hogy milyen adatok, illetőleg forrás alapján különbözteti meg a hosszú távú memóriát elsősorban a szándékos tanulással történő bevésés művelete alapján a rövid távútól. A szerző állítása feltehetően nem az, hogy nem szándékos tanulással nem jöhet létre hosszú távra bevésott emlék.

Végül pedig egy fogalomhasználati kérdés merül fel: a szerző az emlékezést „az objektív valóságnak a tudatban történő visszatükröződése”-ként definiálja (32). Ezen a ponton az olvasó klasszikus ihletésű és hitelű ellenvetéseket fog tenni. Valóban hiba volna azt gondolni, hogy a világ értelmezése kizárólag saját agyműködésünk belső logikáját tükrözi, de azért teljes bizonyossággal az sem állítható, hogy „igaznak fogadjuk el azt, amit érzékszerveink az agyunknak közvetítenek, s azt, ahogyan agyunk ezeket az információkat feldolgozza” (17). Hiszen a Föld nem lapos és nem áll egyhelyben, miközben a Nap mozog körülötte – pedig így észleljük. Mit tudhatunk az objektív (a feldolgozó tudattól független) valóságról, ha azt kizárólag a feldolgozó tudaton keresztül ismerjük? És mennyire „tükrözheti” függetlenül az emlékezet a valóságot, amikor az emlékezés kétszeresen megszűri az információt: egyszer észlelésekor, egyszer pedig felidézésekor, amelyet asszociációs kapcsolatain túl a felejtés vagy a hozzánemférés is befolyásolhat. Nem beszélve a feldolgozó mechanizmus különféle szintű és fajta kategorizációs és absztrakciós munkájáról, amelynek eredményeképpen nemhogy például az ember és az állat tagolja eltérően észleletei alapján a világot, hanem az eltérő kultúrában élő, eltérő nyelvet beszélő közösségek, sőt az életkori sajátságok alapján a különféle életkorú gyerekek és felnőttek is.

A kötet harmadik fejezete, A beszédprodukciónak folyamata (38–60) a spontán beszéd létrejöttének kérdését tárgyalja „a megszólalás szándékától a kiejtésig” (38). A kifejtés három nagy témakört vesz sorra. A beszédprodukciónak modellek című alfejezet az újgrammatikusoktól a 20. század végéig mutatja be a főbb elméleteket. Megtudjuk, hogy a Jakobson által már a negyvenes évektől képviselt nézet nyomán – amely szerint a nyelv működésfolyamatai elsősorban a hibázásokban érhetőek tetten – a hatvanas évektől kezdve a spontán beszéd pszicholingvisztikai tanulmányozásában is kiemelkedő szerepet kap a megakadásjelenségek – a hezitációk és a nyelvbotlások – vizsgálata. Három, a hetvenes–nyolcvanas években keletkezett megközelítést fejt ki részletesen a szerző, A Clark-házaspárét 1977-ből, majd Garrett szintézisreteremtő modelljét 1982-ből, valamint Levelt moduláris szemléletű, 1989-es elméletét, amely mindmáig a legfrissebb és az egyik legnagyobb hatású koncepció a beszédprodukciónak kutatásában. Érdeemes megfigyelni, hogy a pszicholingvisztika kialakulásában oly nagy szerepet játszó korai – de a nyolcvanas években számos tekintetben meghaladott – generatív tanok módszertani mentalizmusa milyen erősen tartja magát a nyelvhasználat mentális folyamatainak kutatásában. Még a nyolcvanas években is hipotézis (ha nem egyenesen elfogadott kiindulás) az elmélet fogalmainak men-

tális realitása. Garrett elméletében a produkció főbb állomásait képviselő különféle szintek, „Processzorok” egyértelműen megfeleltethetők a korai generatív grammatikai modell komponenseinek. Központi egységei, a funkcionális és pozicionális szintekre oszló Szintaktikai Processzor, a mondat szerkezet mély-, illetőleg felszíni szerkezetét létrehozó egységei a beszédprodukciós folyamatnak (szintaktikai generáló komponens), amelyek közül a Szemantikai Processzor a funkcionális szinthez, vagyis a mélyszerkezethez rendel szemantikai értelmezést lexikai és alapvető grammatikai viszonyok formájában, a Fonetikai Processzor pedig hangtani értelmezést a pozicionális szinten létrejövő felszíni szerkezethez (értelmező komponensek). Ennek a viszonylag egyszerű és alapvető generatív nyelvészeti ismeretek birtokában könnyen követhető modellnek az áttekintése azonban sajnálatos módon nehezen követhetőre sikerült, ugyanis a generatív párhuzam bemutatásának elmaradása nélkül az olvasót soronként bombázzák újabb és újabb megfajthatatlanul tűnő terminusokból álló információk: „Eközben a Szemantikai Processzor létrehozza a reprezentáció funkcionális szintjét. Ez a »funkcionális információ« kerül a Szintaktikai Processzorhoz. Ennek a Processzornak kettős feladata van: egyfelől pozicionális kereteket választ, amelyek tartalmazzák a grammatikai jelölőket (a felszíni szerkezetben), másfelől beilleszti a korábban kiválasztott főbb lexikai egységek fonológiai reprezentációit az adott keretek megfelelő helyeire” (39). Ha a modell három fő szintjének bemutatása nem a nyelvbontások szerepének Garrett-i felfogása után került volna sorra, hanem még a Processzorok előtt, az érthetőség nagyban növekedett volna.

Levelt beszédprodukció-modelljének tárgyalása egy egész alfejezetet tesz ki, „A beszédet megelőző folyamatok” címmel, amely Levelt modelljének konceptuális tervező és átalakító, illetőleg artikulációs tervező szakaszát ismerteti, a közlés fogalmi tartalmát szervező makrotervezéssel és a közlés logikai–propozicionális rendezését kialakító mikrotervezéssel, illetőleg a szemantikai tartalom szintaktikai, majd fonológiai–fonetikai formába való kódolásával. Ebben a modellben is világos a generatív grammatikával való párhuzam. A makro- és a mikrotervezés szintaktikai határmoduljaiban a standard generatív szintaktikai komponens bázis-, illetőleg transzformációs szabályainak megfelelő mentális folyamatok működése, a szélső modulokban pedig a szemantikai–fogalmi, illetőleg a fonológiai komponens funkciói vannak képviselve. A generatív szemlélet magányos beszélőjének elvétől élesen eltér az a mozzanat a Clark-házaspár koncepciójában, hogy Grice (1975) együttműködési alapelvének bevonásával felteszi a beszédprodukciónak a hallgató szempontjait figyelembe vevő aspektusait, aki „mindent megtesz annak érdekében, hogy a közléseket megértse” (40). Sajnos a szerző által hozott Rejtő-idézetek (40–41) nem az együttműködési alapelv megsértésére példák. Jó részük egyszerű frazeológiai kontamináció. Az alapelvből adódó társalgási maximák megsértésére példa a pittsburghi társadalombiztosítási

hivatalhoz érkezett levél következő részlete: *I cannot collect my sick pay. I have six children. Can you tell me why?* 'Nem tudom felvenni a táppénzemet. Hat gyermekem van. Meg tudja mondani, miért?' (Beaugrande – Dressler 2000: 162), illetőleg az alábbi történet párbeszéde:

Lakodalomba megy az öreg paraszt. Az állomáson azt mondja a jegyadónak:

– *Kérek egy jegyet!*

– *Hová?*

– *Ide a markomba!*

– *Jó, jó, de hát hová?*

– *A lakodalomba!*

– *Hol lesz a lakodalom?*

– *Ha szép idő lesz, kint, ha rossz idő lesz, akkor bent, kéremalásson...*

(Cseresnyés Márk szíves személyes közlése).

A fejezet második, Közlésfolyamatok című része azokat a nyelvi jelenségeket, elsősorban hibázásokat, tévesztéseket mutatja be, amelyek a makro- és mikrotervezés folyamatainak működésére utalnak a beszédprodukcióban. Külön rész tárgyalja a kivitelezési tévesztéseket, az elszólásokat és a nyelvbotlásokat, illetőleg ezek esetleges korrekcióit. Ez utóbbiakra vonatkozóan a szerző megállapítja, hogy „az elszólások és a nyelvbotlások többségét a beszélő azonnal észreveszi és korrigálja” (50). Hasznos lett volna az adat forrását megnevezni, illetőleg hogy milyen mennyiségű adatból vonták le a következtetést. Ennek hiányában semmi nem indokolja az állítással ellenkező adatokkal való opponálást: a több mint ezer adatot tartalmazó saját gyűjtésemben mindössze 159 végrehajtott korrekciót számoltam.

A makrotervezés hirtelen nyelvi aktiválása szervesen közbeékeléseket, alanyváltást vagy váratlan bővítményeket idézhet elő a közlésben, a mikrotervezés pedig téves névelőhasználatot, a szekvencia korrekció nélküli újraindítását, egyeztetési tévesztéseket eredményezhet. A kitűnő példák mellett olykor kevésbé meggyőzőek is előkerülnek. A szerző az alanyváltást tartalmazó adatokat előbb a makrotervezéshez köti, ám később a mikrotervezés és a verbális produkció összehangolatlanságára hozza fel példaként, s ennek megfelelően „a beszédtervezés és a kivitelezés paradoxának következményei” (48) közé sorolja. Nem különül el továbbá világosan, hogy egy szövegből kiragadott mondatban, amelynek kontextuális–referenciális viszonyai szükségképpen csak a teljes(ebb) megnyilatkozás ismeretében azonosíthatók, hol húzódik a szerző szerint a határ a szövegkohéziós eszközök (anaforák, pronominalizáció, deixis, ellipszis) standard használatának, illetőleg szervesnek történő minősítése között. A „...befejeztük a főiskolát, férjhez ment és elkezdett szülni” (48) példa tipikus esete a standard alanytörlésnek, amelynek textuális azonosítását a korábbiakban témaként kijelölt szereplő teszi lehetővé, bizonyos esetekben kötelezővé. Az „...itt előbb-utóbb azért találunk valamit” (47) részletnek pedig nem alanya a *logopédusok* (hiszen az alany

az igei személyragozással kongruáló *mi* törölt személyes névmás), hanem az alany referense. Éppen azért nem okoz megértési problémát az alanyváltás, mert a többes szám első személyű alany pontosan azonosítja a beszédhelyzet alanyát (az a halmaz, amelybe a beszélő beletartozik), s épp ezért nem lehet alany (legfeljebb az alanytól jobbra elhelyezkedő értelmező) a *logopédusok*, mert a beszélő önmagát, illetőleg saját halmazát nem nevezheti meg harmadik személyüként. Végül egy terminológiát érintő megjegyzés: az alany szerepében megjelenő törölt utalósót a magyar leíró grammatikai hagyomány nem „általános alany”-nak (47, 50) tekinti. Nem is teheti, mert az utalószó tartalmát az alárendelt mellékmondat pontosan kifejti.

A fejezetet „A spontán beszéd időviszonyai” című alfejezet zárja, amely alaposan, részletesen, közérthetően, hiteles adatokkal mutatja be nemcsak a szünetek természetét a beszéd folyamatban, hanem azt is, hogy mi a funkciója a szüneteknek a beszédprodukción: „A spontán beszédben a beszédszünet funkciója szinte mindig, mondhatjuk úgy, hogy kevés kivételtől eltekintve, a beszédtervezés és a kivitelezés összehangolatlanságát semlegesítő tényező” (57). Ennek a valójában egyáltalán nem kevés „kivételnek” a leírásához mindenesetre hozzájárult korábban Goldman-Eisler (1968), nálunk pedig Sallai – Szende (1975), akik rámutattak a szünet aktív szerepére éppen a grammatikai szerkesztés menetében is.

A szünetek szerepének a hallgató oldaláról történő megfogalmazása átvezet a következő, a beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatait tárgyaló fejezethez. Különösen érdekes a kötőszók környékén előforduló szünetek bemutatása. „A kötőszót megelőző szünetek lényegesen hosszabbak, mint a kötőszó után ejtettek. Ez egyértelműen utal a beszédtervezés és kivitelezés bizonytalanságára.” De nemcsak arra, hanem mellérendelő szerkezeti csoportban a struktúra tagolására is. A szintakták éppen azzal érvelnek amellet, hogy a kötőszó és az utána következő elem közös konstituenst alkot, mivel a kötőszó a tőle jobbra álló összetevővel fonológiai frázist alkot. Normatív beszédben nem kötelező a mellérendelt tagok közti szünet, de a kötőszó és a következő tag alkotta szekvenciában csak a kötőszó elé lehet szünetet tenni, a szünet tehát együttesen különíti el őket a megelőző szerkezeti csoportoktól (Bánréti 1992: 731–733).

Sajnálatos, hogy a szünetek arányait bemutató táblázatba elírás csúszott: a kötőszó utáni szünetek 71,7%-os aránya természetesen 17,7%-ként olvasandó.

A kötet negyedik fejezete, „A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamata” (61–120), a leghosszabb, legkidolgozottabb és a legrészletesebb irodalomjegyzékkel ellátott része, a szerző saját, elsődleges kutatási területeinek meglehetősen szövevényes ösvényrendszerén kalauzolja végig nagy biztonsággal az olvasót. A bevezető szakasz (61–62) világosan elkülöníti a beszédfeldolgozás két részfolyamatát, amelyek mind mentális műveleteikben, mind működésük eredményében élesen eltérnek egymástól, noha egymásrahatásuk kétségtelen. A

beszédészlelés eredménye a szegmentumok azonosítása, a megértése pedig az üzenet dekódolása és értelmezése.

„A percepció bázis” (62–64) című alfejezet azt a beszédfeldolgozás alapját képező nyelvspecifikus szűrőmechanizmust mutatja be, amelynek működése a hangképzési sajátosságok akusztikai vetületeinek az adott nyelvre jellemző kategóriaazonosításait eredményezi. Az anyanyelv szűrőhatására hozott példa a más nyelvváltozat, illetőleg nyelv észlelésében azonban téves. A „szerelem → az ejtéstől függően ige vagy főnév” (63). A zárt [e]-t használó nyelvjárások egyikének anyanyelvi beszélőjeként – más adatközlőkkel összhangban – állítom, hogy a két ejtés tökéletesen megegyezik: [sɛrɛlem]. Hiteles és látványos példája a jelenségnek Lotz János közismert példája, a köznyelvi *mentek* alak, amelynek zárt [e]-t eltérően tartalmazó változatai négy eltérő jelentést különítenek el: [mentek] ’(ti el)mentek (a vásárba)’, [mɛntek] ’(én ki)mentek (egy fuldoklót a vízből)’, [mɛntek] ’(ők el)mentek (a vásárba)’, [mentek] ’(ők) mente(se)k a bolháktól’ (vö. Lotz 1976: 71).

A „Beszédmegértési modellek” (65–74) alfejezet arra a kérdésre mutat be hipotéziseket, „hogyan a hallgató hogyan konvertálja a folyamatosan változó akusztikai jelet, amelyet a beszélő kiad, diszkrét nyelvi egységekké sorozatává, és hogyan fogja fel a benne lévő üzenetet” (65). Az első megközelítések vázlatos áttekintése után képet kapunk a mai modellekről, amelyeknek „közös jellemzője, hogy hangsúlyozzák a nyelvi meghatározottságot. Ezek között mutatja be a szerző a Liberman-féle motoros teóriát és a vele rokon, Stevens és munkatársai-féle analízis szintézissel modellt (66–70). Ezeknek az elméleteknek a lényege, hogy az artikulációt és az észlelést egyetlen közös mechanizmusra vezetik vissza: „az észlelő rendszer a hallható beszédet oly módon elemzi, hogy a szervezet saját beszédképzési folyamataira vezeti vissza” (66). Ezek a megközelítések elsősorban az alsóbb nyelvi szintek egységeinek a dekódolását modellálják.

Komplexebb megközelítései a problémának a globális beszédmegértés modellje, a Bondarko-féle elmélet és a hierarchikus megértési modell (70–71), amelyek mindegyike egymással közvetlen elérésben lévő vagy hierarchikus építkezésű feldolgozó egységeket tesz fel. E modellek bemutatásakor több olyan terminussal is találkozunk – invariáns jegy, invariancia, nem kontextusfüggő fonetikai sajátosságok, felismerési kulcsok, többszörös kulcsok (69–70) –, amelyek csak későbbi alfejezetekben kapják meg definíciójukat, illetőleg kifejtésüket. Segítség lenne az olvasónak, ha ilyen esetekben utalást kapna a fogalom későbbi tárgyalására.

A legújabb, s a grammatika modellálási törekvéseivel is szoros kapcsolatot mutató modellek az ún. kognitív modellek, amelyeknek céljuk, hogy hipotézist fogalmazzanak meg a beszédfeldolgozás rendkívüli gyorsaságának magyarázatára. A jelentésközpontú, interaktív modellek ezt a gyorsaságot a feldolgozó

szintek párhuzamos vagy csaknem párhuzamos, egymással kooperációban folyó működésének tulajdonítják, a szerkezetközpontú moduláris hipotézisek pedig az önálló, egymástól független működésű feldolgozó egységeknek, amelyek eredményeinek összegzése egy külön állomáson történik. A konnekcionista modellek bizonyos mértékig integrálják az előbbieket: azonos idejű, párhuzamos feldolgozást végző egységek hálózatát teszik fel az eredményeket integráló szakasz nélkül. Érdekes lett volna a különféle feldolgozó rendszerek működését példákon is bemutatni hasonlóképp, ahogy a szerző azt később a VCV-hangsor felismerésének folyamatábráján tette (103).

„A beszédmegértési folyamat sajátosságai” (75–89) című alfejezet első tematikai egysége a magasabb nyelvi szinteken történő tagolás mentális mechanizmusát járja körbe, és arra a kérdésre keres választ, hogy a folyamatos beszédben, ahol nem jelzik szünethelyek a szóhatárokat, milyen támpontok alapján szegmentál a feldolgozó rendszer. Például a visszacsatolás a döntés késleltetését teszi lehetővé mindaddig, míg a feldolgozó rendszer elegendő információval nem rendelkezik a döntés meghozásával.

A következő részelemzés a percepciók egységek nagyságrendjét vizsgálja. Többek között nyelvbontás-vizsgálatok és reakcióidőt mérő kísérletek azt támasztják alá, hogy az elemi percepciók egység feltehetően a szótag. Emellett felmerült az a hipotézis is, „hogy az egység nagysága változik a megkülönböztető jegytől a szó- vagy mondatkapcsolatokig [...] a megkülönböztetési feladatnak megfelelően” (80–81). Ez a megközelítés magyarázni tudja azt a jelenséget is, „hogy a fonémáról történt végleges döntés a jelentés aktiválása után történjen meg” (81).

Újabb tematikai egysége az alfejezetnek a beszéd invariáns, vagyis állandó komponense. „Az ’állandó’ a beszédnek azon része, amely nem változik, függetlenül attól, hogy ki a beszélő, mikor beszél vagy milyen nyelvi jelsorozatot mond” (81). Az artikulációs invarianciát képviseli a hagyományos hangtan, illetőleg a klasszikus fonológia, s törekszik reprezentálni a fonetikus átírást, amely nyelvtől és egyedi beszélőtől függetlenül azonosít artikulációs kategóriáknak megfelelően ugyanakként fizikailag eltérő szegmentumokat. Későbbi kísérletek pedig nemcsak az akusztikus és a percepciók invariancia létezését bizonyították, hanem azt is, hogy a beszédhangokban lévő invariancia mellett fontos feldolgozási támpont a magasabb szinteken, mint például a kontextusban, a beszédhelyzetben vagy a világismeretben működő invariancia is.

„A beszédészlelési folyamat működése” (90–109) című alfejezetben a szerző „a hierarchikus építkezésű, interaktív beszédmegértési modellt” ismerteti, amely „a teljes feldolgozási folyamatot reprezentálja, és a beszédészlelési, beszédmegértési folyamat működésének csaknem valamennyi kérdésére megoldást kínál (90). A feldolgozás első lépcsője az elsődleges hallási elemzés, amely folyamat

bemutatásakor a szerző alkalmat talál arra, hogy felhívja az olvasó figyelmét a beszédfeldolgozás során a hallás és az észlelés különbségére, továbbá elkülönítse az észlelést a megértéstől, azt pedig az asszociációk útján történő értelmezéstől. Részletes bemutatását kapjuk a hallás funkcionális anatómiájának és különféle hallásvizsgálati eljárásoknak, majd a hierarchiában egyre magasabb szintek feltérképezése történik. A beszédészlelés akusztikai, fonetikai, majd fonológiai elemzése egyre inkább támaszkodik a kognícióra: míg az elsődleges hallási elemzés az akusztikai jel hullámtulajdonságait tárja fel, addig az akusztikai elemzés már támaszkodik az emlékezetre, a fonetikai szint az osztályozás műveletére, a fonológiai szint pedig az absztrakcióéra. Ezekkel az elemzési folyamatokkal párhuzamosan működnek olyan, a nyelvinél tágabb hatókörű mentális műveletsorok, mint például a hangok lineáris sorrendjének azonosítását biztosító szeriális észlelés vagy a közlés időzítési viszonyait elemző ritmusészlelés.

Az alfejezetet a szupraszegmentális tényezők észlelési kérdéseinek bemutatása zárja. Megtudjuk többek között, hogy nemcsak az artikuláció sebessége és a szünetek száma és időtartama befolyásolják a beszédtempó észlelését, hanem „a dallamstruktúra, az intenzitásviszonyok vagy az adott szöveg tartalma” (107) is.

„A beszédmegértési szintek működése” (109–115) című alfejezet arról tájékoztatja az olvasót, hogy egy hallott közlés mint üzenet teljes feldolgozásáról csak akkor beszélhetünk, ha abban a komponensek felismerési, azonosítási műveletén kívül (amelyek lényegében észlelési és megértési algoritmusok automatikus lefutásai) és a közlés egységeinek szerkezeti–szemantikai összefüggésének dekódolásán túl a közlés értelmezése is megtörtént. A közlés értelmezése azt jelenti, hogy „az adott szöveget behelyezzük egy tágabb ismeretanyagba és/vagy egy korábban tárolt információsorozattal hasonlítjuk össze” (110). Vagyis feltehető a tudás és a nyelvi megértés közötti kapcsolat, amelyre vonatkozó hipotéziseket szintén bemutat a kötet. A két szélsőséges vélemény arra keres választ, vajon a megértés létrehoz-e új ismeretet vagy csak a tudatunkban már meglévő dolgok közt vezető ösvényeket járja be új módon.

Az utolsó tematikai egység a mondatmegértéssel foglalkozik, s a főbb nemzetközi kutatásokon kívül rövid tájékoztatást kap az olvasó a magyarra vonatkozó, hazai mondatmegértési vizsgálatokról is. A magyar mondatmegértési és morfológiai pszicholingvisztikai vizsgálatok olyan széleskörűek és érdeklődésre különösen számot tartók (már csak a magyar nyelv topikprominens voltából adódóan is), hogy az elsősorban magyar anyanyelvűeknek szóló „Pszicholingvisztika” olvasója szívesen látna ezeknek kísérleteiből és eredményeiből gazdagabb ízelítőt is.

A kötet ötödik fejezete „A mentális lexikon” szerkezetével és hozzáférési folyamataival foglalkozik (121–150). Az első alfejezet bevezetője vázolja a korai modelleket (a szótár-, a könyvtár- és a térképanalógiát), majd definiálja a

mentális lexikon főbb komponenseit, az aktív, a passzív és az aktivált szókin-
cset. „Az aktív szókinccs azon nyelvi és beszédjelek összessége, amelyek haszná-
lata egy adott személy esetén gyakori. A passzív szókinccs ezzel szemben ugyan-
azon személy ritkábban használt nyelvi és beszédjeleit foglalja magában. Az
éppen aktivált szókinccs ugyanazon személy egy adott beszédhelyzetben aktivált
nyelvi és beszédjeleinek összessége” (122). Megtudjuk, hogy az egyedi nyelvek
szerkezete befolyásolja a mentális lexikon szerkezetét, például a „szómorfémák
tárolása megoszlik az aktív és a passzív rész között, a toldalékmorfémák azon-
ban, nagyon kevés kivétellel, az aktív szókinccs részei” (122). Vannak lexikai
egységek, amelyek – elsősorban a használati gyakoriság függvényében – vándor-
roznak az aktív és a passzív szókinccs között.

„A mentális lexikon nagysága” című szakasz az egyedi szókinccs terjedelmére
vonatkozó becsléseket, illetőleg felméréseket mutat be. „... kimutatták, hogy egy
amerikai főiskolai hallgató 580 000 »alapszót«, 1700 ritka alapszót és 96 000
nem alap-, illetőleg összetett szót ismer” (124). Természetesen nem 580 ezer,
csupán 58 ezer az első adat, különben hogyan lenne lehetséges, hogy „ez meg-
felel a körülbelül százötvenezer feltételezetten ismert szónak” (124)?

A felépítés és működés című egység a mentális lexikon szerveződésére vo-
natkozó főbb megközelítéseket veszi górcső alá, többek között először a kevésbé
sikeres atomgömb-, majd a szóasszociációs kísérletekkel hatékonyabban verifi-
kált pókháló-elméletet. „A pókháló-elmélet lényege pedig az, hogy az egyes sze-
mantikai egységek (itt: szavak) egymáshoz úgy kapcsolódnak, hogy egy egység-
nek akár több más egységgel is lehet közvetlen kapcsolata. Ugyanakkor a köz-
vetlenül nem kapcsolódó egységek is tarthatnak kapcsolatot egymással további
egység(ek)en keresztül” (125).

A különféle (és eltérő vizsgálati személyekkel végzett) szóasszociációs vizs-
gálatok eredményeinek számos közös vonását a prototípuselmélet magyarázza.
„A prototípus elmélet arra a kérdésre próbál választ adni, hogy miként vagyunk
képesek a szójelentések rögzítésére és használatára, amikor egy szó szemantiká-
ja – finoman fogalmazva – legalábbis bizonytalan (gondoljunk egy címszó ma-
gyarázatára a szótárban) [...] A prototípus elmélet szerint a szónak van egy
alapjelentése, amelyhez képest a szót egy más kontextusban elemezzük. Ez ma-
gyarázatot ad arra, hogy vagyunk képesek ugyanazt a szót kissé vagy nagyon
eltérő jelentésben is használni” (125).

Valójában a prototípuselmélet ennél lényegesen körülhatároltabban fogalmaz.
Az ezt a elméletet is magában foglaló holisztikus kognitív szemantikai irányzat
szerint a jelentés az ember kategorizálási képességére épül, amely prototípusok
alapján történik. Az, hogy egy dolog egy bizonyos kategóriához tartozik-e, foko-
zat természetű jellemző. A kategóriák prototipikus példányok körül szerveződ-
nek – számos esetben kultúrafüggően. A prototípust az ún. tipikalitási feltételek

azonosítják, amelyek az adott kategóriára jellemző tulajdonságok (a tipikus *madár* tud repülni, szárnya, csőre és tollazata van és tojást tojik). Ezek a feltételek a nem prototipikus példányok esetében megsérthetők (a *háziszárnysok* többsége és a *strucc* nem tud repülni). Minél kevesebb tipikalitási feltétel teljesül, annál bizonytalanabbá válik, hogy az adott dolog beletartozik-e az adott kategóriába. A *veréb* tipikusabb madár, mint a földről soha fel nem emelkedő *strucc*, és még inkább, mint a *pingvin*, amely nemcsak nem tud repülni, de testét nem is tollazat borítja. A naiv beszélő bizonytalanságát abban, hogy például madár-e a *denevér*, vagy hogy hal-e a *bálna*, az okozza, hogy a *denevér* a prototipikus madárhoz hasonlóan szárnyat visel és repül, a *bálna* pedig a prototipikus hálnak megfelelően vízben él, áramvonalas teste van és tud úszni. Egy-egy dolog több kategóriához is tartozhat, és eltérő mértékben lehet tipikus példánya kategóriájának. Pszichológiai kísérletek tanúsága szerint a beszélők mentális lexikonában a *zongora* hangszer, de bútor is: tipikusan hangszer és kevésbé tipikusan bútor (Kiefer 2000: 92–105). Helyénvaló itt is egy lényegbe vágó kiegészítés. A prototipikus jegyek mindig a fogalomstruktúra egészének a hálójában szerveződnek. Ezért nem lehet az embert – bár „prototipikusan” ilyen – úgy leírni, hogy ’tollatlan kétlábú’.

Az alfejezetben bemutatott mentális lexikon-elméletek közös vonása, hogy szinte kivétel nélkül elismerik „a szemantikának mint vezérlő elvnek a működését” (126), s ennek a megállapításnak nyelvpárológiai vizsgálatok eredményei is független bizonyítékai. Am más típusú deviáns nyelvi alakulatok (nyelvbontások, szójátékok stb.) arra utalnak, hogy „a hangzási reprezentáció is szabályozottan van jelen a mentális lexikonban” (127). Erre utal például a szavak felidézésével kapcsolatban a szóban kitüntetett pozícióban, vagyis a szóhatárjegyek közelében elhelyezkedő szegmentumok felidézésének kiemelkedő eredményessége.

A fejezet második része „A lexikális hozzáférés folyamata” címet viseli, s bevezető szakaszában bemutatja a folyamat alapvető eltérését a beszédprodukciónban és a beszédmegértésben: „A lexikális hozzáférés folyamata a beszédprodukciónban a szükséges lexikai egység (leggyakrabban szó) megtalálását jelenti; a beszédmegértésben pedig ez az a műveletsorozat, amelynek során létrejön a megfeleltetés a szót reprezentáló akusztikai jelsorozat és az egyén mentális lexikonának egy adott egysége között” (128). A beszédprodukciónban történő lexikális hozzáférés-koncepciók közül a korábban már bemutatott Levelt-féle hierarchikus modell kerül ismét terítékre, ezúttal egy speciális hozzáférés-egység, a lexikai egység kinagyításával. A részletek a következők.

A mentális lexikon a beszédprodukción mechanizmusának központi komponense, amely két, egymással kapcsolatban működő tárolóegységből tevődik össze. Az egyik a lexikai egységeknek elsősorban szemantikai vonatkozásait tárolja, a másik pedig fonológiai és morfológiai sajátosságait. Az első lexikon-

rész alapegysége a lemma, a másiké a lexéma. A beszédprodukción megelőző tervezési és keresési folyamatok előbb a lemmához (a szó fogalmi és egyéb jelentésszintjeihez, grammatikai kategóriáihoz, lehetséges szintaktikai szerepeihez), később pedig a lexémához (a szó alaki – morfológiai és fonológiai – vonatkozásaihoz) férnek hozzá. Tévesztések adatai bizonyítják a két tárolóegység viszonylagos függetlenségét: az ún. *nyelvemen van* (the tip of the tongue) jelenség esetében „pontosan tudjuk, »mire gondolunk« – a lemma már megvan – a szót mégsem tudjuk kimondani. Töredékes információink azonban annak hangzó alakjáról is lehetnek, például két szótagból áll, d-vel kezdődik [...] Ha a működési zavar [...] a lexémakeresés során lép fel, a végeredmény a szándékozotthoz hangzásban hasonló lexéma lesz” (Huszár 2000: 69–70).

Bár maga a modell világos, bemutatásában néhány zavarba ejtő részlet nehezíti az olvasó eligazodását. Noha a lexikai egység lemma- és lexéma-szintje a szövegben elkülönül, a modell 9. ábrán történő megjelenítése (130) egyáltalán nem tünteti fel a lexémát. Elkülönül azonban a hierarchiában legfelül elhelyezkedő s a fogalmi előkészítés eredményét képező „lexikai fogalom” az alatta lévő, a lexikai válogatásból eredő lemmától, amelyből a következő lépcső a morfológiai kódolás egységéhez, a morfémához vezet. Az ábrát értelmező szöveg ezzel szemben így szól: „A lemma szint maga a lexikai egység, egy önálló morféma” (129). De hogyan lehet a lemma önálló morféma, amikor a lemma még nem tartalmazza a lexikai egység alakjára vonatkozó információkat?

A beszédmegértésben történő lexikális hozzáférés modelljei két nagy irányzat köré csoportosulnak: a moduláris (később: aktivációs) és az interaktív (később: lexikális kereső) megközelítés köré. „A moduláris hipotézis lényege, hogy a lexikális hozzáférés folyamatában a műveletek nem (vagy csak igen kevésbé) kapcsolatosak egymással, párhuzamos működések jellemzik a folyamatot [...] Az interaktív modellek lényege, hogy az egyes szinteken történő műveletek állandó kapcsolattartásban zajlanak, ily módon állandó, valós idejű (real-time) lehetőség van az együttműködésre... Az első feltevés szerint [...] a szavak önmagukat hasonlítják a bejövő jelhez, míg ez utóbbiban a központi komparátor végzi ezt a feladatot” (134–135). Az interaktív megközelítésre a Marslen-Wilson féle 1973-as cohort-elmélet, a modulárisra Morton 1969-es logogén-modellje jelenik meg példaként – sajnálatosan rövid kifejtésben és a kísérletek bemutatása nélkül. Továbbá részletesebb problémafelvetés híján az olvasó nem érti a cohort-elméletre vonatkozó értékelő megjegyzést: „Hátránya ugyanakkor, hogy nincs egyértelmű magyarázata azon szavak felismerésére, amelyeknél a felismerési pont gyakorlatilag egybeesik a szó abszolút végével, a lecsengéssel, például *lemeZ*, *lemeGY* vagy *majoM*, *majoR*, *MajoS*” (137). A modell nem tiltja, hogy a szó felismerési pontja egybeessen a szó végével, ha pedig a kérdés arra vonatkozik, hogyan ismerheti fel a szót a hallgató már az elkülönítő utolsó elem

előtt, arra azok a kísérletek adhatnak választ, amelyeknek eredménye szerint megfelelő kontextus esetén a szót akár már az első szótagja alapján felismerjük (vö. Marslen-Wilson 1975, 1989, ismerteti Pléh 1998: 26).

„A lexikális hozzáférés tényezői” című szakaszban arról kapunk tájékoztatást, hogy milyen tényezők befolyásolják a szófelismerés sikerességét, illetőleg időtartamát. Amíg kizárólag az izolált szavak voltak a vizsgálat tárgyai, az akusztikai szerkezetet és a szógyakoriságot találták meg okként. A későbbi eredmények egyértelműen kimutatták a mindegyik grammatikai elemzési szinten előforduló kontextuális hatást, még későbbi kutatások, amelyekben a kötet szerzőjének is jelentős szerepe volt, pedig a szó fonotaktikai szerveződésének és az artikuláció tempójának a hatását is kimutatták a lexikális hozzáférésben. Nemcsak izgalmas adalékok a kérdéshez, de a feldolgozás során működő stratégiáknak – mint például a morfémahatárookra vonatkozó predikcióknak – független bizonyítékait adják a felismerésben történő tévesztések, amelyekből egy csokornyí példa zárja a „Téves riasztások” szakaszt.

A fejezet zárása a lexikális hozzáférés időviszonyait, továbbá a mentális lexikon aktiválását előidéző folyamatokat tárgyalja. Megtudjuk, hogy kísérletekkel sikerült meghatározni azt a 250–500 ms közötti időtartományt, amelyen belül a hozzáférési folyamatok párhuzamosnak, s amely fölött egymást követőknek tekinthetők. Elméleteket és kísérleteket ismerhetünk meg arra vonatkozóan, hogyan befolyásolják a hangzás és az asszociációk az aktiválási folyamatokat: a szemantikai összefüggések erősebben, a fonetikai hasonlóságok kevésbé segítik elő a szótalálást. A kezdő szegmentumok alapján egyszerűbb feladat megtalálni egy szót, mint a záró szegmentumok alapján. A szófaji besorolás tekintetében viszont ellentmondásosnak látszó eredményekre talál az olvasó a szerző saját kísérleteinek bemutatásában. „Szignifikánsan rövidebb idő kellett ugyanakkor a főnevek aktiválásához, mint az igékéhez” (145). Majd: „Az egyes szavak aktiválása a személyre jellemző reakcióidő alatt zajlik, egy adott feladatban a kísérleti személyek átlagos reakcióideje közötti legnagyobb különbség 2,35 s volt. Nincs különbség a főnevek és az igék lexikális hozzáférése között; a kísérleti személyek a legtöbb szót és a legrövidebb időtartamokat azonban a szófaji korlátozás feloldása esetén produkálták” (147).

A kötet hatodik fejezete, „Az anyanyelv elsajátítása” (151–197) címmel, két részre tagolódik. Az elsőben a nyelvelsajátítás univerzális aspektusai, a kérdés elméleti háttere és főbb működési modelljei kerülnek terítékre, a második pedig a magyar nyelv elsajátítására vonatkozó kutatások, kísérletek, megfigyelések eredményeibe enged bepillantást.

Az „Elméleti kérdések, felfogások, modellek” című alfejezet a nyelvelsajátítás két fő filozófiai megközelítését mutatja be, amelyek a pszicholingvisztika két eltérő paradigmájának is alapját képezik. A behaviorista nyelvelsajátítás-koncept-

ció az empirista, a generatív a racionalista felfogásban gyökerezik. Az előbbi szerint minden tudás – így az anyanyelvé is – tanulás, tapasztalás eredménye, az utóbbi szerint viszont a tapasztalásnak az a szerepe, hogy aktivizálja a velünk született ismereteket.

Noha már az ókorban felmerült az érdeklődés a gyermeknyelv iránt, a tudományos alapú és a nyelvet legalább bizonyos mértékig önálló entitásnak tekintő gyermeknyelv-kutatás egészen a 19. századig váratott magára. Az első eredmények Schulze (német fiziológus), Herbart (a pedagógus), Wundt (pszichológus és nyelvész) és Wernicke (agykutató) nevéhez fűződtek. Nem véletlen, hogy a nyelvészetben a gyermeknyelv vizsgálata a strukturalizmus idején virágzik fel, amely irányzat alaptétele szerint a nyelv rendszer. Bár Jakobsonnak a 20. század derekán megfogalmazott hipotéziseit – a gyermek szegmentumkészletének elsajátítási sorrendjének és a világ nyelveiben lévő szegmentumok implikációs sorrendjének összefüggései, a fonológiai opozíciók elsajátításának sorrendje, illetőleg a nyelv kiépülésének és afáziás regressziójának inverz folyamatai – a későbbi kutatások bizonyos mértékig cáfolták, a főbb elvek ma is hitelesek. A nyelvelsajátítás folyamatában szigorú implikációs összefüggésrendszer érvényesül: bizonyos kognitív ismereteknek meg kell előzniük a nyelveket, s a nyelvi ismeretek között is – mind univerzálisan, mind az adott nyelvre jellemzően – egyesek megléte feltétele mások kialakulásának.

A generatív paradigmaváltás előtti és utáni gyermeknyelv-kutatások három tekintetben térnek el egymástól: (i) a szó- vs. mondatközpontúság, ami azt jelenti, hogy míg a behaviorista megközelítés azt igyekszik általános tanuláselméleti modellek segítségével leírni, hogyan tanulja meg a gyermek a szavakat dolgok neveként használni, addig a generatív indíttatású pszicholingvisztikát elsősorban az érdekli, hogyan von el szabályokat a gyermek a hallott mondatokból, s hogyan alkot azok alapján újakat; (ii) a nyelvhasználat mint pusztán tanulással elsajátított, ingerfüggő viselkedésforma vs. az egyedi nyelvi környezet által aktivizált, velünk született, univerzális elvekre és paraméterekre épülő szabályrendszer működésén alapuló kreatív tevékenység; (iii) az új nyelvi alakulatok létrehozásának alapműveleteként meghatározott analógia (a mintául szolgáló elemsorozat lineáris elemzése) vs. absztrakt szerkezeti elemzés (szabályok hipotetiko-deduktív elvonása). Az újabb kutatások szerint a két művelet hierarchikusan egymásra épül a nyelvelsajátításban: „A kezdeti szakaszokban a gyermek mechanikusan ismételi, majd analógiákat és „túláltalánosításokat” alkalmaz. A további fejlődés szakaszaiban kristályosodnak ki a szabályok, jön létre a szabályalkotás. A gyermek, amikor beszélni tanul, a felnőtt nyelv szempontjából „hibákat” követ el. Ezek a hibák azonban éppen azt mutatják, hogy miként próbál analógiákat, majd szabályokat érvényesíteni” (153). Éppen ezek a devianciák, a standard formáktól eltérő alakulatok keltik azt a benyomást – nem is csak a naiv nyelvhasz-

nálóban –, hogy a gyermeknek külön nyelve van. S ha az nincs is, az eltérő hatókörű és összefüggést eltérő mértékben mutató szabályok végigkísérik a nyelvelsajátítást.

A paradigmaváltás utáni, nyelvelsajátításra vonatkozó kutatások ugyanúgy hűségesen követik a generatív tanok változását, mint a pszicholingvisztika más ágai. A szintaxisközpontúság után szemantikai, majd pragmatikai természetű magyarázó elvek jelennek meg. Az általános áttekintés után a nyelvelsajátítás kritikus periódusának kérdésével ismerkedhetünk meg, vagyis azzal, hogy „Meddig sajátítható el az anyanyelv? Egészen biztosan válaszolhatjuk, hogy ez az időszak nem korlátlan, vagyis az agy csak egy bizonyos életkorig marad rugalmas annyira, hogy képes a nyelvi és beszédfolyamatok kívánt szintű vezérlésére” (161). Ha a nyelvelsajátítás nem indul meg 6–7 éves korban, illetőleg a gyermeket nem éri 10–13 éves koráig megfelelő nyelvi inger, „akkor a nyelvelsajátítás igen nagy mértékben korlátozódik [...], a gyermek nyelvtudása soha nem fogja elérni az életkorának megfelelő szintet” (162). A kritikus periódusról szóló részt megelőző szakaszban legendák és valós esetek sorakoznak arról, milyen mértékben sajátíthatja el anyanyelvét emberi környezet, illetőleg beszédinger nélkül egy gyermek.

A fejezet második fele, „A magyar gyermek beszédprodukciónak és beszédmegértésének fejlődése” részletesen beszámol a kutatások mai állásáról a nyelv előtti hangadástól a gyermeknyelvi fejlődési szakasz 6–7 éves kori lezárásáig, elkülönítetten – bár szükségképpen eltérő arányban – tárgyalva a produkciós és a percepciósi folyamatokat.

A „Preverbális hangjelenségek” című szakasz elkülöníti a fiziológiás hangjelenségeket (sírás, köhögés stb.) a kifejező sírástól, amely már lényegét tekintve kommunikáció: „a gyermek jelzi a környezetének a számára fontos történéseket, állapotokat. [...] hangjelenségei akusztikailag is egyértelműen differenciálhatók” (163). A szerző azután be is számol az akusztikai vizsgálatok eredményeiről, amelyek alapján megkülönböztethetők a „fájdalomsírás, éhség-sírás, diszkomfort jelzésére szolgáló sírás és unalom-sírás” (163). Ezeknek akusztikai szerkezetéről is kap tájékoztatást az olvasó. Sajnálatos, hogy a szöveges kifejtés és magyarázatot segítő 11. ábra nincs összhangban egymással. Az ábraaláírás szerint a bal oldali hangszínekép az unalom-sírást mutatja be, a szöveg szerint pedig a fájdalom-sírást (163–164).

A preverbális hangjelenségek elemzését a néhány hetes korban elkezdődő és legkésőbb 15 hónapos korban befejeződő gögicsélés bemutatása követi. Külön érdekes, de indokolható a terminológia használata: vannak, akik elkülönítik – a szerző azonban nem – az elsősorban az anyanyelvi intonációs minták megjelenésével jellemezhető és erősen kommunikatív funkciójú gögicsélés-szakaszt a kb. négy hónapos kor körül kezdődő gagyogás-szakasztól, amelyben világos szótag-szerkezetek jelennek meg, és a világ nyelveiben fellelhető mindenféle beszéd-

hang gyakorlása történik – kommunikációs funkció nélkül is. Bár mindkét szakasz megelőzi és bevezeti az anyanyelv rendszerszerű elsajátítását, a (nemcsak anyanyelvi) beszédhangokra való tagolhatóság egyértelműen csak a második szakaszban jelenik meg.

Az anyanyelv-sajátítás kezdeti szakaszának történéseiből képet kaphatunk még az elsajátítás lehetséges meneteiről, a folyamatos és az ugrásszerű fejlődésről, illetőleg az elsajátításban jelentkező esetleges nemi különbségekről is. Az anyanyelv rendszerének elsajátítása különféle rendszerszintek szerint vizsgálható: például az első, felismerhetően anyanyelvi közlések fonémaállománya az „artikulációs könnyebbség” (176) elve alapján korlátozódik elsősorban a bilabialisokra, a zárhangokra, illetőleg néhány semleges és hátul képzett magánhangzóra, a morfológia pedig a *-t* tárgyrag és az *-é* birtokjel használatát foglalja magában. „A kisgyermek szavai a felnőttek ejtette szavak kisebb-nagyobb mértékű torzításai. Ezek a torzítások általában egyszerűsítések és az artikulációs könnyebbséget szolgálják” (175). A deviáns jelenségek olyan egyszerűsítő folyamatok alapján jönnek létre, mint a hasonulások, illetőleg a helyettesítések. Sajnálatos véletlen folytán a hasonulások egyik altípusának, a távhasonulásoknak bemutatásakor kimaradt a hivatkozások és a fejezetvégi irodalomjegyzék tételei közül Kassai (1981a). A hasonulások közé tartoznak az elhasonulások is. „A hasonulások leggyakoribb oka a nehezen ejthető hangkapcsolatok feloldása hasonulásokkal. Az eredmény rendszerint az egyik beszédhang hosszú változatának megjelenése” (176).

A hasonulások altípusai között jelenik meg a hasonulás hiánya is (pl.: *malacval* 'malaccal'), bár maga a szerző is megállapítja, hogy ennek a jelenségnek nem az artikulációs könnyítés a mozgatórugója, „hanem a morféma-összeillesztés hangsúlyozása még akkor is, ha ezzel éppen az artikulációs feladat nehezedik” (178). Talán érdemes lett volna önálló kategóriát felvenni a tagolási határ kiemelését végző eljárásnak, hiszen igen jelentős stratégiai mozzanatról van szó – nem is csak a gyermeknyelvben, hanem bármely más, deviáns alakulatokat létrehozó közlésformában is, mint az afázia, a nyelvbottlás, a mentális deviancia vagy regressziós folyamatok által meghatározott beszéd. A tagolási határ kiemelése a beszéd létrehozás keresési folyamatait könnyíti. A tagolási határ kiemelése vagy határjelöléssel történik ott, ahol a folyamatos közlés szekvenciaszervezési szabályai ezt nem írják elő vagy éppen tiltják, vagy többféle tagolási jel együttes alkalmazásában nyilvánul meg morféma-, szó-, frázis- vagy szekvenciakezdeten, illetőleg -határon. A tagolás kijelölésében posztlexikális hasonulások elmaradása vagy szupraszegmentális tényezők megjelenése mellett szegmentális komponensek is részt vehetnek. A szegmentális komponensek a tagolási határon a közlés folyamatának átmeneti felfüggesztésére törekcsenek, vagyis vagy a glottisz működését függesztik fel zöngétlen hang beiktatásával, vagy zárkomponenst tar-

talmazó hanggal akasztják meg a levegőáramlást, sőt gyakran a két komponens együtt tartalmazó elemet választanak a határ megerősítésére (vö. Szépe 2003). Néhány, e stratégia által irányított művelet például a morfémahatár-bevezetés egymorfémás szóba (gyermeknyelvi példa: [vimlɔjɔf] 'villamos'); zöngétlen mássalhangzó betoldása magánhangzós indításba ([hujsipø:] 'új cipő'), zöngés helyett zöngétlen indítás ([fira:g] 'virág') vagy zárás ([dɔp] 'dob'). Így a szóvégi zöngétlenítésre is kézenfekvőbbnek tűnik a tagolási határ kiemelésének feltevése, mint az, hogy a jelenség „feltehetően az artikulációs fáradtság eredménye [...] A hangsor végén a gyermek megtakarítja a zöngéképzéshez szükséges „extra” energiát [...] (*kopok* – 'kopog' ...)” (179). De amit a gyermek ezzel a megtakarítással nyer a réven, azt el is veszti a vámon, hiszen a zöngétlen levegőoszlop visszatartása az akadály fortis képzésű fenntartásával a zöngétlen mássalhangzó képzésekor ugyanúgy energiabefektetést igényel, mint a hangszalagok és a káncapocok közti laza zár fenntartása a zöngéképzéskor.

A nem normatív zöngésítés helyettesítő stratégiái közé becsúszott egy nem odaváló példa, hiszen a *kineg bemondtad* (179) alak normatív zöngésítés. Ennek a stratégiának a definíciójában is sajnálatos keveredés történt, és így ellentmondásba kerül a példasorral: „nem normatív zöngésítés: zöngés mássalhangzó helyett a zöngétlen pár megjelenése (*gristály* – 'kristály', *kizslány* – 'kislány', *holnabra* – 'holnapra'). Zöngésítés esetén természetesen a kiinduló szegmentum zöngétlen és a végállomás zöngés. Egy másik helyettesítéstípus az, hogy „az egyes mássalhangzók az azonos képzésmódú hanggal pótlódnak (... *szegedű* – 'hegedű')” (179). Osztályozási szempontból mind az [s], mind a [h] valóban réshang, de akármennyire is réshang mindkettő, nem hihetünk komolyan abban, hogy a gyermek artikulációs rendszerében egy laringális spiráns képzése közel esik egy denti-alveoláriséhoz.

A zéró-helyettesítés adatai között előforduló *sapa* – 'sapka' és *helikóter* – 'helikopter' biztosan nem ugyanarra a jelenségre példa: a *sapa* alakban valóban egy teljes szegmentum törlése történik, ám a *helikóterben* a magánhangzó időtartam-növekedésében képviselve van a kieső mássalhangzó, vagyis a moratartás elve maradéktalanul érvényesül. Maga a szerző is megállapítja, hogy „a gyermek a nyúlást mintegy ellensúlyozásul alkalmazza az adott szó „teljes időtartamának” jelzésére akkor, ha egyéb torzítási folyamatok is végbemennek” (182). Noha a szerző éppen itt nem jelöli az ellensúlyozó magánhangzó-nyúlást, ugyanerre – a felnőttek folyamatos beszédében is működő – folyamatszabályra lehet gyanakodni a *mekkamóta* 'megkarmolta' és a *mel etölöd* 'mert eltöröd' (185) alakokban az *r*-, illetőleg az *l*-kiesésekor. Az előbbi adat téves példaként szerepel arra, hogy „A nehezen artikulálható hangkapcsolatokban teljes hasonulás történik; vagy úgy, hogy az egyszerűbb mássalhangzót a gyermek hosszan ejti, például *mekkamóta* – 'megkarmolta', *pikkos* – 'piszkos', *meffázik* – 'megfázik’,

esennyődet – 'esernyődet', *lögdöllek* – 'lökdöslek' ..." (185). Az, hogy a [k] egyszerűbb az [s]-nél vagy az [n] az [r]-nél, belátható, s a sokszor cáfolt jakobsoni elveknek is megfelel. Az [f] egyszerűbb volta a [g]-nél már kicsit ingatabb minősítés, de hogy a *mekkamóta* alakban [g] és a [k] közül miért a [k] az egyszerűbb, az végképp nem látható be. Ráadásul az igekötő és az ige határán lévő [k:] ejtése egyáltalán nem illik a többi példa közé, hiszen benne nem nehezen artikulálható hangkapcsolat átalakítása történik, hanem a normatív nyelvben működő zöngésségi hasonulás posztlexikális szabálya.

A nyelvelsajátítás morfológiai szintjének szabályelvonási folyamataira a 20–36 hónapos életkor közötti szakasz bemutatása kínál izgalmas példákat, különösen a tő és a toldalék közötti határ, illetőleg a toldalék előtt alkalmazandó tőváltozat megállapításának nehézségeire. A *-t* ebben a tekintetben különösen komoly fejtörést okoz a gyermeknek. Hol úgy látszik, mintha a tárgyrag a tő utolsó mássalhangzója lenne (*Kérek banántot!*), hol pedig „[...] tévesen azonosítja [...] a *-t* tárgyragot a szótővégi mássalhangzóval, s alkotja meg a *láttam elefánt* vagy *kélem a papírt* ('papírt') közlést" (183). Ez utóbbi példában nem világos, hogy a gyermeknyelvi alakban miért tartozna a *-t* a tőhöz.

A morfofonológiai szabályok túláltalánosítása következik be a toldalékok kétszeres alkalmazásánál, mint például a „[...] *lábája, látottam*. Ilyen túlszabályozás eredményezi a hangrendi harmónia látszólagos megsértését: *sírnák, olvasnák, aludnák*" (183). Az utóbbi két esetben éppen nem a harmónia megsértése, hanem a harmóniára való erős törekvés látszik: a hátul képzett magánhangzót tartalmazó tőhöz (az alaktani paradigmában nem létező) hátul képzett toldalék illesztésével. A látszólagos harmóniasértés inkább a szabálykövető alak használatkor következik be, miután a toldalék egyalakú.

A morfoszintaktikai rendszer alakuló állapota ebben az életkorban komoly fejlődésen megy keresztül. „Például: *Ezzsi néni memmotta; hójan a pejenkája ész a kutának a guminaggága; anuka szaladnak a hegyek; dobátam a kavicsokat a Dunába; Alanka is nagy vagy; bácsi nem kiszáll motolba*. Ezekre a közlésekre jellemző, hogy nagymértékben megjelennek az egyes lexikai egységeken a szükséges toldalékok – függetlenül attól, hogy a létrehozott végforma a normatívák szerint helyes-e vagy nem, ugyanakkor jellegzetesen hiányoznak a névelők" (184). Ez utóbbi állítás helytállóságát ugyan nincs okunk megkérdőjelezni, de ne tévesszük szem elől, hogy az idézett közlésekben összesen nyolcszor lett volna alkalma a közlőknek névelőt használni, s ebből hat alkalommal meg is tették. A névelők jellegzetes hiánya ezúttal a lehetséges névelőhasználat 75%-ának előfordulásában nyilvánult meg.

A gyermeknyelvi prozódia (dallamminták, hangsúly) alakulásával kapcsolatban – főleg a nyelvész olvasó számára – különösen érdekes lett volna még Kassai Ilona tanulmányaiból a magyarra vonatkozó igazoló eredmények bemuta-

tása (Kassai 1979, 1981b). Hasonlóképpen indokolt lett volna Fónagy Ivánnak a gyermeknyelvi mondat geneziséét prozódiai összetevők alapján is bemutató tanulmányára utalni (Fónagy 1972).

Az alfejezet hátralévő szakaszai egyfelől tájékoztatják az olvasót a nyelvelsajátítás 3–4 éves kor utáni főbb eseményeiről, továbbá bemutatják a nyelvelsajátítás beszédészlelési és beszédmegértési folyamatainak fejlődését. Megtudjuk, milyen tényezők segítik, illetőleg gátolják az óvodáskorú beszélőket a beszédfeldolgozás eredményességében: a kiegészítő vizuális információk, a gyermek számára eredményesebben azonosítható hátul képzett magánhangzók, a szavaknak nem izolált megjelenése, a grammatikai viszonyok felismerése és a zajtalan közlési helyzet elősegíti a közlés sikeres feldolgozását. Az olvasó számára különösen érdekes, hogy a beszédmegértés mennyire korán megjelenik: „[...] kialakulásának kezdetei a születéshez nyúlnak vissza. [...] A csecsemő a beszédnek a jelentést nem tartalmazó összetevőire reagál először: figyel a dallam változására, a hangsúlykülönbségekre, a tempóváltásokra, a hangerősségre, majd a hangszínezetre” (190). A monoton magyarban a szó dallamváltozásai és hangsúlykülönbségei valóban nem jelentésmegkülönböztető szerepűek, de az állításban a beszédről, s nem az izolált szóalakról volt szó. Márpedig a mondatbeli dallamváltozások (kijelentő, kérdő stb.) vagy a hangsúlykülönbségek (írtóhangsúly a fókuszon, potenciális szóhangsúlyok a semleges mondatban) éppen hogy jelentéskülönítő eszközök.

A beszédfeldolgozás fejlődésének következő állomása a globális beszédmegértés, amelynek révén a gyermek az általa csak részlegesen felismerhető beszédet más tényezők segítségével azonosítja (szituáció, mimika, gesztusok). Másfél-két éves korra a gyermek egyre kevesebb külső tényezőt alkalmaz a feldolgozáshoz, bár értése még nem teljes. Ebben az életkorban a kulcsszó-stratégiát alkalmazza, amelynek alapján ki tudja következtetni a teljes közlés tartalmát. Jellemző ilyenkor a mentális lexikonra a kettős tárolás: „az adott szemantikai tartalomnak megfelelő felnőtt nyelvi (konvencionális) hangsor és a gyermek saját (gyermeknyelvi) ejtése. [...] A következő fejlődési szintre akkor jut el, ha egyre pontosabbá váló beszédprodukciója következtében mind jobban szűkíthető a kettős tárolás [...] A harmadik szinten a gyermek már egyáltalán nem fogadja el a saját ejtésén alapuló beszédmegértést” (191–192). Ekkor jut el a gyermek odáig, hogy képes „[...] csupán a verbális inger hatására hibátlanul felismerni és azonosítani a felnőtt nyelvi közléseket [...]” (192).

A kötet hetedik fejezete „A beszédprodukció és a beszédfeldolgozás zavarai”-t tekinti át (198–234). A bevezető „Beszédzavar – nyelvi zavar” című alfejezet bemutatja a patológiás folyamatok szerepét az ép folyamatok megismerésében, továbbá elkülöníti a beszédzavart a nyelvi zavartól, és felsorolja azok különféle típusait a zavart kiváltó ok, keletkezési körülményei, folyamatműködései, életkori

meghatározottsági és neurológiai, mentális, illetőleg pszichés státus szerint.

A második és a harmadik alfejezet két, a köztudatban nemritkán összemosódó terminust különít el. „A diszfázia” című rész a gyermekkori beszédprodukciónak megkésett fejlődését fejt ki, amely olykor jelentkezhet izoláltan, de gyakrabban a beszédfeldolgozás nehézségeivel együtt, főképp ha a jelenséget hallászavar is súlyosbítja. A tünetek nemcsak a jellegzetes artikulációs hibákban, hanem a gyér szókincsben és a grammatika fejletlenségében is megmutatkoznak. Az afázia című alfejezet az agy organikus eredetű károsodására visszavezethető, az esetek túlnyomó többségében felnőttkori, a már elsajátított nyelv használatában megjelenő zavart tekinti át. Bemutatja az egyes afázia típusok elkülönítésének szempontjait és nyelvi sajátosságait. Ezek a nyelvi sajátosságok rendszeres párhuzamot mutatnak egyéb kognitív funkciók – mint az olvasás, írás, számolás, figyelemkoncentráció – károsodásával.

A nagyothallás című alfejezet azt a kérdést veti fel, hogy milyen hatást gyakorol a hallássérülés a nyelvelsajátításra. A három éves koruk előtt nagyothallóvá váló vagy nem hallóként született gyerekek nagy részénél nem alakul ki a félteke-dominancia, verbális gondolkodásuk elmarad halló társaik szintjétől, ám a kísérletek azt mutatják, hogy „a korai hallókészülék-ellátás szoros összefüggést mutat a félteke-dominancia megfelelő kialakulásával” (213). A halló–hangzó csatornát információcserére használni nem képes siketek kommunikációját a jelnyelv teszi lehetővé, amely vizuális alapú jelrendszer: „mozdulatokat, rámutatásokat, kifejező mozgásokat, mimikát, gesztust” (214) vesznek igénybe üzenetátadásra. A jelnyelv „természetes jelek alapján jött létre, de elvont fogalmak jelölésére vagy például az igeragozás pontos kifejezésére is tartalmaz jelet”, vagyis pontosan ugyanolyan értékű és funkciójú szemiotikai rendszer, mint a hangzó nyelv. Ha a jelnyelvet a minden szegmentumot külön jellel kifejező ujj-ábécével kombinálják, akkor a vizuális kommunikáció alkalmas lesz még „az elvont fogalmak és az azok közötti viszonyok pontos reprezentálására” (214) is.

A zöngképzés és a hangszínezet zavarai című alfejezet a gégetérség és a toldalékcso szerkezeti és funkcionális károsodásaiból adódó beszédrendellenességeket veszi sorra: a serdülőkori elhúzódó mutációt, az öregedési folyamatból eredő időskori sajátos hangszínezetet, a hangszalagok túleröltetéséből származó rekedtséget, a pszichés eredetű zöngképzési képtelenséget, a toldalékcso üregeinek és a légyszájpadnak a különféle rendellenességeit és a gége nélküli beszédképzés anatómiai és technikai sajátosságait.

A fejezet utolsó két egysége a beszédprodukciónak és a beszédfeldolgozás zavarait ismerteti. „A beszédprodukciónak zavarai” című alfejezet kitér a jelenségnek mind gyermekkori, mind felnőttkori vonatkozásaira. A gyermekkori zavarok oka lehet organikus, mentális vagy pszichés károsodás, de „A legtöbb anyanyelvelsajátítási zavar oka [...] ismeretlen [és] a nyelv használatának rendszerint vala-

mennyi területét érinti (a hangképzéstől a szóformálásig, a mondatszerkesztésig stb.). Nem ritka azonban, hogy csupán egyetlen területet érint (pl. artikulációs ügyetlenség)” (219–220). A logopédiai terápiával számos esetben eredményesen korrigálható hangképzési zavarok – a pöszeség, a selypesség és a raccsolás – mellett maga a grammatikai rendszer is lehet érintett. Ennek megnyilvánulási formája az agrammatizmus, amely „a kívánt nyelvi formák, illetőleg a szabályok téves alkalmazását jelenti [...] Ezek a hibák érintik a toldalékolásokat, a paradigmikus rendszereket, a szintaktikai szabályokat [...] Az agrammatikusan beszélő gyermek [...] hozzáférése az ún. mentális grammatikához korlátozott” (220–221). A közlés folyamatát általában pszichés eredetű devianciák bontják meg. A gyermekkorban kialakuló, de akár a felnőttkorban is gátló dadogás és hadarás mellett megismerkedhetünk két olyan ejtészhibával, amely elsősorban a felnőtteket érinti: a pattogással és a lepegéssel. Mindkettő időzítési probléma, ritmuszavar: az előbbi esetében a beszélő „a szótagokat hasonló, rövid időtartamban ejti ki”, az utóbbi pedig „a közlés szótagjainak hasonló, relatíve hosszú időtartamban kiejtett sorozatát jelenti” (223).

„A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai” című alfejezet a környezet által igen nehezen, és számos esetben túlságosan későn tapasztalható nyelvhasználati problémára hívja fel a figyelmet. A kisgyermekkorai beszédfeldolgozás fejlődésének lemaradása igen gyakori, nem ritkán az iskolakezdésig sem rendeződik, sőt akár a felnőttkori verbális kommunikációt is akadályozhatja. A hangtani szint fejlődésének elmaradása, a sorrend-felismerést lehetővé tevő szeriális észlelés, illetőleg az auditív és vizuális csatornán keresztül történő észlelés közötti átkapcsolást biztosító transzformációs és a vizuális percepció zavarai, továbbá a beszédértés nehézségei mind hátráltatják a kisiskolás gyermek kognitív fejlődését és – elsősorban az olvasásra gyakorolt hatásuk miatt – iskolai teljesítményét, ezért a korai fejlesztés nélkülözhetetlen.

A szerző maga is – diagnosztikai eljárások kidolgozásával, széles körű alkalmazásuk bevezetésével és számos nagy hatókörű (többször többszáz gyermekben) elvégzett vizsgálat eredményeinek közzétételével – hatékonyan dolgozik annak érdekében, hogy az iskolába kerülő és nyelvi nem bernsteini értelemben hátrányos helyzetű gyermekek mielőbb megkaphassák a szükséges segítséget, hiszen „A beszédmegértési zavarok végigvonulhatnak a gyermekkoron, sőt fiatal felnőttkorban is tetten érhetők. Fiatalabb életkorban nemritkán viselkedési zavarokkal, idősebbeknél deviáns magatartással járhatnak együtt. Közvetlenül érintik az egyén kognitív szintjének a fejlődését és a személyiség alakulását; a szükséges korrekció tehát minél korábban szükséges” (231).

A kötet nyolcadik fejezete „Az olvasás” folyamatával, elsajátításának kérdéseivel, típusaival és nehézségeivel foglalkozik (236–265). Az olvasás folyamata című alfejezet körüljárja az olvasásdefiníciókat, s bemutatja az olvasási esemény

két fő részét, amelyek segítségével „jól modellálható a kezdő és a gyakorlott olvasó közötti különbség is. Az első rész a dekódolás, vagyis a vizuális élmény alapján a betűsorok megfejtése; a betűknek a megfelelő beszédhangokkal történő megfeleltetése, a szó szegmentálása (elkülönítése). A második részben történik a megértés, vagyis a szegmentált szó morfológiai struktúrájának felismerése és a jelentés azonosítása. Az olvasástanulás kezdetén a két részfolyamat egymásutánosságban zajlik, gyakorlott olvasó esetén a dekódolási rész olyan mértékben automatizálódik, hogy a vizuális inger hatására a szóstruktúra azonosítása azonnal bekövetkezik” (235–236).

Megtudjuk, hogy az agy eltérő területeinek működéséhez köthető a hangos és a néma olvasás. A olvasáskor történő szófelismerést az olvasó speciális szemmozgásai alapozzák meg: az olvasás irányában (néha pedig visszafelé) haladó gyors szemmozgásokat hosszabb szünetek (fixálások) szakítják meg, és ezalatt a kép „mindkét szem renehartyáján a legjobb látás helyén jelenik meg” (236). Ezek a képbeállítások olvasásnál „döntően az ún. tartalmas szavakra esnek” (237). A kutatások életkor- és gyakorlottságbeli eltéréseket mutattak ki abban, hogy egyetlen fixálás alatt hány szót olvas ki az olvasó.

Az alfejezet következő része olvasási modelleket mutat be. A két fő irányzat között az az alapvető különbség, hogy „a közvetett olvasási modellben feltételezik, hogy a jelentés felismerése a betűk szeriális azonosítását és tárolását követi [...] A közvetlen modellekben [...] a jelentés felismerése gyakorlatilag egyidejű a betűsor azonosításával” (238). A gyermekek olvasástanulását a közvetett modell reprezentálja hitelesebben: „Amikor a gyermek felismeri a betűk közvetítette hangsort és kiejti, például, hogy *asztal*, majd rögtön utána megismétli: *ASZTAL*, ez azt jelzi, hogy az első kiejtéskor a dekódolási folyamat történt meg, a második ejtéskor pedig a mentális lexikonban azonosította a szót a megfelelő jelentéssel. Ha a hangos olvasáskor már elmarad az »aha«-élményt jelző jelentésfelismerés, vagy a második ismétlés, akkor nagy valószínűséggel létrejött az értő olvasás...” (240).

Mint látjuk, az olvasásban, az olvasástanulásban jelentős szerepet játszanak a nyelvi folyamatok. Megfelelő nyelvelsajátítási szint nélkül – s ez elsősorban a feldolgozási oldalt jelenti – nem lehet eredményes az olvasástanulás. Az előző fejezetben közölt adatokból – abból, hogy az óvodás gyermekek harmadánál beszédfeldolgozási zavarok állnak fenn – egyenesen következik az olvasástanulás nehézsége az érintett csoportnál. Az olvasás elsajátítása című alfejezet bemutatja az olvasáskutatás főbb irányzatait, amelyek rendre meghatározták a különféle olvasástanítási módszereket. Egyes irányzatok „elvetették a hang-, illetőleg betűtanítást” (244), mások fontosnak tartották a hang tudatosítását, amelyről széles körű vizsgálatok bizonyították, hogy „nagy mértékben elősegíti az olvasás megtanulását” (245–246). Külön szakasz foglalkozik a magyar olvasástanítással,

amelynek mind történetét, mind mai és a mait közvetlenül megelőző állapotát megismerhetjük. Az olvasó fellélegezhet: az olvasástanítás több évtizedes kudarca után a kutatások meghozták eredményüket. Az 1990-es évekre neves szakemberek (Adamikné Jászó Anna, Gósy Mária, Lénárd András) munkájaként megszületett „A mesék csodái” című ábécé és olvasókönyv, amely minden tekintetben megfelel az elvárt módszertani kritériumoknak, vagyis többek között igazodik a gyermek életkori és mentális szintjéhez, figyelembe veszi az anyanyelv sajátosságait és fokozatosan növekvő terheléssel vezeti be a tanulót az olvasásba.

Az alfejezetet az olvasás típusainak ismertetése zárja, amelyek közül részletes kifejtést kap a korrektúraolvasás, amelynek elemzése arra a kérdésre keres választ, vajon „Miért nem vesszük észre olvasáskor a hibásan írt (nyomtatott) szót?” (254). Kísérletek igazolják, hogy „A megértési részfolyamatok ugyanis felülbírálják az elsődlegesen működő dekódolási, szóészlelési folyamatokat. Ez azt jelenti, hogy bár a dekódolás jól működik, azonban a ráépülő szemantikai tényezőkkel megtörténik az önkéntelen korrekció” (254–255). Ha pedig az a feladat, hogy az olvasó kifejezetten vadásszon a hibákra, akkor „Minél több hibát azonosított a kísérleti személy, annál kevésbé tudta a szöveg tartalmát követni” (256). Ebből adódik az is, hogy erősen csökken a felfedezés esélye, ha a hibásan írt szóalak a hiba ellenére értelmes marad. Az sem mindegy, hogy a hiba hol helyezkedik el és milyen alakot eredményez. Legkevésbé a szó elején és a szövegoldal közepén előforduló hibákat veszi észre a korrektor, illetőleg a mássalhangzó-torlódásból kimaradó valamelyik elem hiányát.

Az utolsó alfejezet az „Olvasási nehézség és diszlexia” kérdéskörét tekinti át, amelynek jelenségeivel az utóbbi évtizedekben a kutatókon kívül a gyakorlati szakemberek, tanítók, tanárok, logopédusok és a szülők is sűrűn találkozhatnak. Megtudjuk, hogy a két fogalom nem azonos: „A diszlexia ugyan olvasási nehézség; azonban nem minden olvasási nehézség egyben diszlexia [...] A diszlexia [...] olyan rendellenességeket takar, amelyek egyébként ép értelmű, egészséges gyermekeket megakadályoznak abban, hogy a nyomtatott betűsorokat képesek legyenek értelmezni” (257). A diszlexiát az olvasási nehézségtől pontosan elkülönítő módszerek azonban még nem állnak a szakemberek rendelkezésére. Ez annak is következménye, hogy a diszlexia okait még nem sikerült felderíteni. Feltevések szerint oka lehet a látással kapcsolatos emlékezet hibás működése, organikus eredetű agyműködési zavar, illetőleg a nyelvi tevékenység károsodása: érintett lehet a fonológiai kódolás–dekódolás vagy a mentális lexikon elérése. Az organikus okok kutatása egyelőre kezdeti lépéseit teszi meg, s noha mutatkoznak eltérések az ép és a diszlexiás agyi struktúrák és folyamatok között, még nem sikerült olyan faktort találni, „amelyik valamennyi esetben jelentkezett volna” (262). Többek között a szerző kutatásai is kimutatták, hogy a diszlexiával rendszeresen együtt jár a „beszédészlelési elmaradás” (260). Ez azt is jelenti, hogy „a

diszlexiások nincsenek tudatában annak, hogy a kiejtett és a leírt szavak önálló fonémákra bonthatók. Ez megnehezíti számukra azt, hogy megtanulják a hangbetű megfeleltetést” (260).

A kötetet zárófejezetekként a fonetikai átírásban közölt jelek listája (266) és tárgymutató zárja (267–270).

*

Kétségtelen, hogy óriási felelősség elsőként alkotni tankönyvet egy, a magyar felsőoktatásban még igen fiatalnak minősülő, ráadásul interdiszciplináris tudományterület oktatásához. Éppen ezért nem ítéltető el eléggé a könyv kiadója, amiért egy olyan fontos mű esetében, amely évekre, talán évtizednyi időtartamra is meghatározza a magyar pszicholingvisztika-oktatás irányválasztásait, elmulasztotta biztosítani a szerző számára a lektorálást és a szükséges korrektúrafordulókat, amelyek kiküszöbölhették volna a szakember-olvasó számára csupán bosszantó, de a kezdők számára, akiknek a kötet elsősorban készült, a félreértés veszélyét magában hordozó tévesztéseket, elírásokat.

Ennek ellenére Gósy Mária kötete jelentős állomása a magyar pszicholingvisztika-oktatás történetének. Nemcsak egyetemi kurzusok tankönyveként tartható számon, hanem összegzi a nemzetközi pszicholingvisztika ötven évének és a néhány évtizeddel fiatalabb magyar pszicholingvisztikának a tudományág főbb területein elért eredményeit. Az egyik vagy másik témában dolgozó szakember számára a kötet útikalauz a többi területen való barangoláshoz, noha a térképek között van még kiigazítandó. Jól tagolt, világos szerkezete, közérthető fogalmazása és a szakirodalomban való eligazodást segítő, fejezetenkénti irodalomjegyzékei pedig lehetővé teszik, hogy segítségével a pszichológiában vagy a nyelvészetben kevésbé jártas érdeklődők és gyakorlati szakemberek is megszerezzék pszicholingvisztikai alapismereteiket. A telhetetlen olvasó azonban ennél is többet kíván: több kísérletismertetést, valamint a hihetetlen sebességgel fejlődő magyar morfológia- és szintaxis-pszicholingvisztika, továbbá neurolingvisztika eredményeit, Williams-szindróma-vizsgálatokat, autizmuskutatásokat, diszfázia-terápiát, nem látók nyelvi fejlődését és diszlexiáját – egyszóval referenciakönyvet. A folytatásnak következnie kell.

Irodalom

- Bánréti Zoltán (1992), A mellérendelés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 715–796.
- Beaugrande, R. de – Dressler, W. (2000), Bevezetés a szövegnyelvészetbe. Corvina, Budapest.

- Csoknya Mária – Hámori József (1998), *Az idegrendszer összehasonlító morfológiája*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest – Pécs.
- Fónagy, I. (1972), A propos de la genèse de la phrase enfantine. *Lingua* 30: 31–71.
- Goldman-Eisler, Frida (1968), *Psycholinguistics: Experiments in Spontaneous Speech*. Academic Press, London.
- Grice, Paul Herbert (1975), *Logic and conversation. Syntax and semantics. Speech acts*. III. Academic Press, New York. 41–57.
- Hámori József (1985), Nem tudja a jobb kéz, mit csinál a bal... Az emberi agy aszimmetriái. *Kozmosz Könyvek*, Budapest.
- Huszár Ágnes (2000), A versengési elv a nyelvbőlcsészés létrejöttében. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutató 2000*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 63–74.
- Jackson, John Hughling (1958), *Selected Writings of John Hughling Jackson*. Basic book, New York.
- Kassai Ilona (1979), Gyermeknyelvi dallamminták. *Magyar Fonetikai Füzetek* 4: 147–171.
- Kassai Ilona (1981a), Távhasznulás a gyermeknyelvből. *NyK* 83: 160–167.
- Kassai Ilona (1981b), A hangsúly kialakulása a gyermeknyelvből. *Magyar Fonetikai Füzetek* 7: 156–174.
- Kenesei István (2000) (szerk.), *A nyelv és a nyelvek*. Corvina, Budapest.
- Kiefer Ferenc (2000), *Jelentéselmélet*. Corvina, Budapest.
- Lotz János (1976), A magyar magánhangzók rendszeréről. In: *Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest. 71–86.
- Lurija, Alexander R. (1975), *Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Marslen-Wilson, William D. (1975), Linguistic structure and speech shadowing at very short latencies. *Science* 189: 226–228.
- Marslen-Wilson, William D. (1989), *Lexical representation and process*. MIT Press, Cambridge MA.
- Osgood, Charles E. (1980), Mondatok megértése és létrehozása. In: Pléh Csaba (szerk.), *Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához*. Tankönyvkiadó, Budapest. 136–167.
- Pap Mária (1970), Vissza a nyelvészethez! *ÁNyT* 7: 207–228.
- Pléh Csaba (1980), A pszicholingvisztika horizontja. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pléh Csaba (1998), A mondatmegértés a magyar nyelvben. Osiris, Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003), *Magyar értelmző kézisztár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sallai János – Szende Tamás (1975), A szünet mint funkció. *MNyTK* 143.
- Szépe Judit (2003), Univerzális vs. rendszerszabályozott elem- és szerkezetválasztás (Parafáziák szegmentumválasztó és hangsorépítő stratégiái). In: Dános Kornél (szerk.), *Az V. Dunájvárosi Nemzetközi Nyelvvizsgáztatói és Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia előadásai*. Dunájvárosi Főiskola, Dunájváros. (Megjelenés előtt.)

Zavarok a nyelvi zavarok körül

Gósy Mária: Pszicholingvisztika.

A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai. 198–234.

Egyetemi Könyvtár sorozat, Corvina, Budapest 1999. 270 o.

Bevezetés

Gósy Mária arra a nagy feladatra vállalkozott, hogy Magyarországon elsőként adjon átfogó képet a pszicholingvisztikáról, annak főbb kérdésfeltevéseiről és a mindezidáig megfogalmazott válaszokról. Bár a szerző szerényen nem ad hangot abbéli reményének, hogy könyve főiskolai, egyetemi tankönyv lesz, egy ilyen jellegű, összefoglaló munka, amelynek Magyarországon nincs konkurenciája, szükségszerűen kerül be kötelező tananyagként vagy ajánlott olvasmányként a felsőoktatásba. (Lengyel (2001) recenziójából értesülünk arról, hogy ez be is következett.) A felsőoktatásban elsajátított tudás (és főleg: szemlélet) lesz az, amelyet a legtöbb leendő középiskolai, egyetemi tanár továbbad diákjainak, azok pedig az ő diákjaiknak; többek között ez az oka annak, hogy a felsőoktatás által közvetített tudás minimum évtizedekkel van elmaradva attól, amit „korszerűnek” nevezhetnénk.

Azok a nyelvészek, akik küldetésüknek tekintik, hogy Magyarországon a nyelvtudomány eredményeit népszerűsítsék, nap mint nap tapasztalják ennek a feladatnak a nehézségeit: az átlag értelmiségi nem tűnik fogékony és hálás közönségnek. A nyelvről való gondolkodást vagy fontosnak nem tartja, vagy eléggé „tudományosnak” (csakúgy, mint például a pszichológiát). A legnehezebb – és talán legfontosabb – dolga akkor van az elhivatott nyelvésznek, ha olyan nézetek tarthatatlanságát próbálja bebizonyítani (egyébként hibátlan érveléssel), amelyeket immáron több száz éve hirdetnek ex cathedra ihletett (és saját korukban esetleg modernnek számító), önmagukat kompetensnek tartó politikusok és művészek. Igazán komoly baj akkor van ezzel, amikor a tudatlanság vagy az áltudományosság közvetlenül árt másoknak: amikor – „értékek” nevében – emberek diszkriminációjának alátámasztására szolgál. Ilyenkor a dogmákkal szembeni fellépés már nemcsak tudományos, hanem egyszersmind morális kérdés is. És mert a mélyen rögzült tévedéseket nagyon nehéz később korrigálni, az oktatásnak a korrekt, a tudomány mai szemléletét közvetítő ismeretek kialakításában kiemelkedő szerepe lenne.

Van még egy olyan terület, ahol a megfelelő ismeretek vagy azok hiánya közvetlen hatással van kiszolgáltatott emberek életére, tehát az azokat közvetítő szakember felelőssége különösen nagy: a beszéddel, nyelvvel és kommunikáció-

val kapcsolatos zavarokról van szó. A problémakörrel kapcsolatos alapvető ismeretek hiánya okozza az érintettek, valamint családjaik amúgy is nehéz helyzetét súlyosbító diszkriminációt és izolációt, amelyek enyhítésében, sőt megszüntetésében az ismeretterjesztésnek és az egyetemi oktatásnak kulcsfontosságú szerepe volna.

Igen hasznos lenne, ha minél többen tájékozottak lennének a nyelvi és beszédzavarok mibenlétét illetően: érintett családtagjaiknak komoly segítségükre lehetnének. Fogyatékos gyermekek ellátásában a korai fejlesztésnek van (lenne) kulcsfontosságú szerepe, az ezt lehetővé tévő korai diagnózis azonban gyakran azért nem születik meg, mert sok szülő, rokon, óvónő, orvos(!) még csak nem is gyanítja, hogy a gyermekkel valami baj van. Ami viszont ennél sokkal súlyosabb probléma: még az érintettek ellátására szakosodott ellátórendszerben dolgozó szakemberek (logopédusok, gyógypedagógusok, orvosok) is csak évtizedekkel ezelőtt tanult, esetenként már akkor is elavultnak számító információtöredékek birtokában kezelik (félre) az érintetteket, vagyis ha a beteg végre eljut a megfelelő szakemberhez, akkor sem kapja meg az állapotának megfelelő ellátást.

Ilyen közegben vállalkozott a szerző a Pszicholingvisztika megírására, valószínűleg a legjobb szándékkal, a hazai helyzet sajátosságainak ismeretében. (Navracsics (2000) recenziójában kiemeli, hogy a szerző az elsők között volt, aki Magyarországon a nyelvi zavarokkal kezdett foglalkozni). Az elkötelezettség és a segíteni akarás azonban sajnos kevés.

Az eddigi recenziókkal (Navracsics 2000, Lengyel 2001, Németh 2001) ellentétben célunk nem a teljes kötet bemutatása vagy méltatása. Csupán egyetlen fejezet alapos bírálata a célunk, ez pedig A beszédprodukción és a beszédfeldolgozás zavarai, amelyben a szerző Magyarországon először kísérli meg átfogóan bemutatni ezt a területet. És bár a célt egyértelműen tiszteletreméltónak tartjuk, véleményünk szerint az eredmény – legalábbis igen sok fontos pontban – éppen azzal ellenkező: felvilágosítás, korszerű ismeretek átadása helyett (többnyire elavult) részizagságok differenciálatlan és félrevezető halmazát kapjuk. Ezen véleményünket a következőkben részletesen indokoljuk.

A szerző védelmében meg kell jegyeznünk, hogy az ilyen átfogó, egyszerűs munkák, amelyek sok-sok részterület, probléma legfontosabb aspektusait kívánja bemutatni, különleges nehézségek elé állítja az általában egy-két szűk területen tapasztalt, alaposabban tájékozott szakembert. Ha nem is természetesnek, de érthetőnek tartjuk, hogy legyenek aránytalanságok, kevésbé kifejtett részek, amelyekkel kapcsolatban az olvasó nem kap választ felmerülő kérdéseire. Az azonban nem megengedhető – főleg, ha a szerző külföldön is ismert, nagy tekintélynek örvendő szakember –, hogy rendszeresen tévedésekbe, átgondolatlan, kidolgozatlan, félrevezetően megfogalmazott részekbe ütközzön az alapos olvasó. Mindez talán kivédhető lett volna, ha a könyv gondos, a részletekre is odafigye-

lő, a tudományterületen jártas, tapasztalt lektor kezébe kerül, azonban ez sajnos nem történt meg. A lektorálás hiánya különösen súlyos felelőtlenség, mivel különböző elméleti és alkalmazott tudományterületek diákjainak ezrei (leendő tanárok, nyelvészek, logopédusok, pszichológusok) által tankönyvként használt műről van szó.

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül sorra vesszük – alfejezetek szerint haladva – azokat a részeket, amelyekkel kapcsolatban fontos kifogásaink vannak.

Beszédzavar – nyelvi zavar

Nagyon fontos distinkcióra hívja fel a figyelmünket az első alfejezet címe, azonban egyértelműbbé kellett volna tenni a két fogalom közti különbség lényegét: „Felmerül a beszédzavar és a nyelvi zavar meghatározásának kérdése. A beszédzavarok többsége a nyelvi zavarok megjelenési formája” (198).

A szerző explicit válasz nélkül hagyja az általa felvetett fontos kérdést. A következőkben példákkal illusztrálja, hogy a nyelvi zavarok a beszédben jelentkeznek (valószínűleg ez az összefüggés az oka annak, hogy a különbségek nem elég hangsúlyosak). Az egyik ezzel kapcsolatos megállapítása azonban némi kommentárt igényel: „Ha az ötéves gyermek sorozatosan téved a ragozásban vagy a toldalékok megválasztásában (pl. azt mondja *alszottam* vagy *hót láttam*), akkor a beszéde agrammatikusnak tekinthető” (198).

Pléh, Palotás és Lőrík (2002) egy széles körben alkalmazott logopédiai szűrővizsgálati módszer elővizsgálatainak eredményeit elemezve kimutatta, hogy a középső csoportos gyerekek több mint ötven százaléka analógiás alakot használ a normatív helyett a *v*-töví főnevek toldalékolásakor, sőt bizonyos szavak (pl. *víziló*) esetében a tévesztések még második osztályos korban is jellemzőek. Ez azt jelenti, hogy az ötéves gyermekek többsége valószínűleg sorozatosan téved a megfelelő *tő* allomorfok kiválasztásában (a szerző mindkét példája ezt illusztrálja, vagyis nem a toldalékok közötti helytelen választást).

A szerző által is fontosnak tartott, ezért az alcímben kiemelt fogalom-pár közötti különbség a továbbiakban nemigen jelenik meg (igaz, a következetes differenciálás valóban nem egyszerű, de sokkal jobban is megoldható lett volna). Talán azért, mert a szerző szerint „Csupán néhány olyan beszédzavar létezik, amely mögött nem áll nyelvi zavar” (198). Az egyetlen példa, amelyet említ, a bővebben nem kifejtett pszichogén afónia. Nem említi itt a szerző az ennél sokkal gyakoribban előforduló beszédhibákat (pöszeség v. diszlália), mint az artikuláció (cseppet sem nyelvi) szintjének zavarait, de állhatott volna itt a szintén gyakori és az olvasónak többet mondó dadogás, a szelektív mutizmus

vagy az artikuláció agysérülés következtében kialakuló károsodása, a diszartria. Ide tartoznak még a zöngképzés vagy a hangszínezet zavarai (rinofónia) is. Nem tartjuk tehát elfogadhatónak az előbb idézett állítást a nem nyelvi eredetű beszédzavarok alacsony számával kapcsolatban. Igencsak bizonyításra szorul, ugyanis meglehetősen intuícióellenes az az állítás is, amely szerint „nyelvi zavarok is kialakulnak a beszédzavar következtében” (198–199). Bizonyos zavarokra ez igaz lehet, de egyáltalán nem evidens, tehát részletes kifejtést igényelne, hogy a nyelvi rendszer egészére vagy bizonyos komponenseire nézve milyen káros következményekkel járhat például a raccsolás.

A fejezet egészének nagy hibája, hogy hiányzik belőle a rendszerezés igénye. A szerző megad ugyan néhány osztályozási szempontot, amelyek alapján a nyelvi diszfunkciók csoportokba sorolhatók, azonban az egyes kategóriákba csak egy-egy zavar kerül példaként. Nem látjuk tehát egészében a nyelvi és beszédzavarok rendszerét, nem válik nyilvánvalóvá az egyes állapotok közötti különbség lényege. A klasszifikáció lehetséges szempontjainak használatával kapcsolatban ellenvetések merülhetnek fel: az idegrendszeri zavarok az organikus eredetű beszédzavarok között kapnak helyet, az autizmus viszont, amely szintén idegrendszeri zavar, a funkcionális beszédzavar példajaként van említve – nem világos, miért. Az organikus–funkcionális fogalompár közötti különbség kifejtésére is szükség lett volna, igaz, ez intuitíve világos szembenállás, azonban a tudományos igényű differenciálás fontos lenne.

Meglehetősen végiggondolatlan a nyelvi és beszédzavarok „folyamatműködés” szerinti osztályozása. A szerző által elkülönített kategóriák a következők:

- a) a zöngképzés zavarai,
- b) a beszédprodukción zavarai,
- c) a beszédészlelés zavarai,
- d) a beszédmegértés zavarai
- e) a beszédindulás zavara (199).

Ezek közül a zöngképzés valójában beszédprodukciós zavar, a beszédészlelés és a beszédmegértés a beszédfeldolgozás részfolyamatai. Ha külön kategóriaként kezeljük őket, akkor más részfolyamatokat is fel kellene vennünk mint önálló kategóriákat – például a beszédfeldolgozás elemi szintjének, az akusztikai szintnek a zavarát (siketség, nagyothallás), vagy külön a beszédlétrehozás fonológiai komponensének zavarát. A beszédindulás zavara, amennyiben a szerző a nyelv-elsajátítás késését érti rajta, nehezen illeszthető ezek közé a kategóriák közé, és ismét a klasszifikáció inkoherenciáját illusztrálja.

Az első, áttekintésnek szánt alfejezet további részében a szerző néhány nyelvi diszfunkciót mutat be igen röviden, néhány mondatban. Az értelmi fogyatékos-sággal kapcsolatban néhány tünet említésén kívül igen kevés információt kapunk, hiányoznak az állapot diagnosztikus kritériumai, a fogyatékos-ság lényegét

képező deficit definiálása. Egyáltalán nem esik szó az intenzíven kutatott Williams-szindrómával kapcsolatos elméletekről, kísérletekről, eredményekről.

A következő állapottal kapcsolatban, amelyet a szerző néhány mondat erejéig tárgyal, sajnos azt kell mondanunk: szerencsésebb lett volna meg sem említeni. Nem mintha érdektelen lenne, éppen ellenkezőleg: az autizmus kutatása – a Williams-szindrómához hasonlóan – igen lényeges tanulságokkal szolgálhat a nyelv és más funkciók kapcsolatának és fejlődésének feltérképezésében. A szerző által leírtak azonban – ahelyett, hogy ezekben a kutatásokba nyújtanának bepillantást – azokat a téveszméket erősítik, amelyekre a bevezetésben utaltunk. Ismét találkozhatunk a definíció kidolgozatlanágának, átgondolatlanságának problémájával: „Az autizmus olyan rendkívül összetett viselkedési zavar, amelynek vezető tünete a nyelv, illetve a beszéd változóan korlátozott használata (szituáció-, személyfüggő kommunikáció)” (200).

Az autizmus viselkedési zavarként való definiálása megengedhetetlen torzítás. Tény persze, hogy az autizmus legszembetűnőbb vonásai a viselkedésben észlelhetőek, de ez igaz szinte minden állapotra – legyen az betegség vagy fogyatékoság. Ezeknek mind jellegzetes viselkedéses jellemzői vannak (mint ahogy a fáradtságnak vagy a szerelemnek is); ez alól nem kivétel a fejezetben tárgyalt nyelvi vagy beszédzavarok egyike sem (gondoljunk csak a jelelő siketekre). Az autizmus viselkedéses tünetei mögött a pszichikus funkciók deficitjei, egy alsóbb szinten (ahogy a szerző egyébként említi idegrendszeri abnormitások, amögött pedig heterogén, de csak és kizárólag biológiai kiváltó okok húzódnak meg. A viselkedés az a szint, amely a külvilág számára a legkönnyebben megfigyelhető, vizsgálható, de az e szinten jelentkező anomáliák hangsúlyozása – a szerző szándékától függetlenül – azt a régi és évtizedekkel ezelőtt megcáfolt, de a köztudatban hihetetlenül szilárdnak mutatkozó téveszmét erősíti, amely szerint az autizmus valójában furcsa és súlyos *m a g a t a r t á s z a v a r*, amely pszichés okokra vezethető vissza. Ezt az elképzelést támogatják – valószínűleg ismét a szerző szándékától függetlenül – a következő állítások is: „[az autizmussal élő] gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja” (200); [a gyermek] „beszélni nem hajlandó” (200).

Visszatérve az autizmus idézett definíciójára, annak sajnos nem az az egyetlen félreérthető része, amely az autizmus viselkedésbeli megnyilvánulásait hangsúlyozza. A „szituáció-, személyfüggő kommunikáció” kifejezés, főleg, ha az előbb kritizált kontextusban jelenik meg, arra utal, hogy a gyermek csak és kizárólag általa preferált személyekkel, bizonyos helyzetekben hajlandó kommunikálni. Ez azonban nem az autizmus, hanem a *szelektív mutizmus*nak nevezett kommunikációs zavar jellemzője, amely azonban – a szerző állításával ellentétben – csak a rendkívül felületes szemlélő számára hasonlít az autizmushoz. Igaz ugyan az autizmussal élő gyermekek egy részére, hogy ismeretlen

helyzetben, ismeretlen személyekkel kapcsolatba kerülve súlyos szorongás és magatartásproblémák léphetnek fel, ennek részei lehetnek bizonyos kommunikációs problémák is. Az autizmussal élő gyermekekre mint csoportra azonban ez általában nem igaz. Sokkal inkább arról van szó, hogy az autizmussal élő gyermekek nem képesek arra, hogy a kommunikációs partner személyéhez vagy a helyzethez alkalmazkodjanak, így mindenki velük ugyanúgy kommunikálnak – csakhogy előfordul, hogy ez egyesek (például a családtagok, gondozók) számára érthető vagy értelmezhető, míg mások számára nem. Az alapvető és általános probléma ezen a téren tehát a szerző által megfogalmazottnak – bizonyos értelemben – éppen az ellentéte.

A diagnosztikus kritériumok között (WHO 1989, APA 1994) ugyan *expressis verbis* nem szerepel – mivel közvetlenül nem megfigyelhető –, de a szakirodalomban az egyik legtöbbet hivatkozott tény az autisztikus deficitek között a beszédértés károsodása. Azért is különösen fontos ezt hangsúlyozni, mert a jól funkcionáló gyerekek esetében gyakran a közvetlen környezet sem sejtí, hogy a gyermek kommunikációs nehézségeinek, viselkedésproblémáinak egy részét elmaradott beszédmegértése okozza. A beszédészlelési zavarokkal kapcsolatban éppen a szerző emeli ki a probléma felismerésének és kezelésének jelentőségét a jó képességű, éppen ezért jól kompenzáló gyerekeknél; nos, nincs ez másképpen az autizmussal élő gyerekek esetében sem. Ennek értelmében, bár akad olyan autisztikus kisgyermek, aki jól irányítható verbálisan, az az állítás, amely szerint az autista gyermek „beszélni nem hajlandó, de a verbálisan közvetített utasításokat végrehajtja”, többnyire egész egyszerűen nem igaz – a mentális korhoz, sőt a beszédprodukciónak szintjéhez viszonyított beszédmegértési elmaradás többnyire megakadályozza az autista gyerekeket abban, hogy végrehajtsák a verbálisan közvetített utasításokat. (Ehhez járul még az a súlyos és jellegzetes figyelemzavar, amely hajlamossá teszi a gyerekeket bizonyos, főleg szociális ingerek teljes kizárására). Éppen a beszédmegértés és általában a (verbális és nonverbális) kommunikáció minőségi károsodása miatt kényszerülnek a gyermekekkel foglalkozó szakemberek arra, hogy a verbálisan közvetített utasításokat szinte teljesen kiiktassák a gyermekkel való interakcióból, és helyette vizuális (a jelnyelvénél jóval egyszerűbb, egyértelműbb, képes) kommunikációs rendszert alkalmazzanak, vagy vizuális támogatással segítsék a gyermeket a beszéd feldolgozásában.

Az autizmussal kapcsolatban különösen sok hamis vagy csak félig-meddig igaz, félrevezető sztereotípiát él, például a „saját világában” élő kisgyermek, a furcsa zseni stb. És bár tény az, hogy az autizmus mint szindróma rendkívül heterogén az említett szintek mindegyikén, a kutatók között már évtizedekkel ezelőtt kialakult a konszenzus arról, hogy valójában *fogyatékoságról* (az értelmi fogyatékoságtól eltérő, bár azzal nemritkán együttjáró, az élet folyamán alapvetően nem változó fogyatékos állapotról) van szó. Ennek a fogyatékoság-

nak alapvető sajátossága, hogy nem specifikus (azaz egy-egy részképességre korlátozódó), hanem pervazív, azaz a személyiség egészét átható jellegű: a kommunikáció, a szociális kapcsolatok és a kreativitást, képzeletet igénylő tevékenységek károsodásáról van szó.

Általános az egyetértés az autisztikus zavarok probléma ismerői és kutatói között abban, hogy az autizmus ma az egyik legmegbízhatóbban diagnosztizálható gyermekkori pszichiátriai kórkép. A klinikai gyakorlatban elterjedt ICD10 (WHO 1989) és az elsősorban a kutatásban használt DSM IV–R (APA 1994) diagnosztikus rendszere között nincs lényeges különbség. Ezek ismeretében – és kellő tájékozottság, valamint a szakterületen szerzett tapasztalat birtokában – egyáltalán nem igaz, hogy „fiatal gyermeknél igen nehéz differenciálni a diszfáziát és az autizmust” (200). A szerzőnek igaza van viszont abban, hogy a differenciáldiagnózis nehéz lehet abban az esetben, ha a diagnosztikát nem a problémára szakosodott szakemberek (köztük gyermekpszichiáterek és pszichológusok) tapasztalt teamje, hanem egy-egy logopédus végzi egy-egy nyelvi teszt alapján, ahogy az Magyarországon gyakran megtörténik.

A differenciáldiagnózis alapja többnyire az, hogy a diszfáziás gyermekek nem mutatnak autisztikus jellegű zavarokat a szociális kapcsolatok terén, játéktevékenységük, képzeletük, gondolkodásuk nem mutat az autizmusra olyannyira jellemző korlátozottságot; kommunikációs nehézségeik alapján véve nyelvi eredetűek, tehát reaktívak és nem megfordítva – az autisztikus kisgyerekek nyelvi problémái (legalábbis az esetek nagy többségében) a kommunikációs és szociális fejlődés primer zavarainak következményei. Az elmondottak alapján talán nem meglepő, hogy a következő állítás súlyos tévedés: „A gesztusnyelv sok esetben akkor is működik, amikor a gyermek a verbális kommunikációt visszautasítja” (200).

Éppen a verbális kommunikáció gesztusokkal, mimikával stb. történő kompenzációjára irányuló törekvés hiánya (amely egyébként egyike az autizmus diagnosztikai kritériumainak) különbözteti meg a diszfáziát az autizmustól; a szerző szemléletes példával illusztrálja, hogyan kompenzálja a diszfáziás kisgyermek differenciált jelhasználattal a nyelvi rendszer specifikus, veleszületett károsodását (202). A diszfáziával szemben, ami a nyelvi rendszer fejlődési zavara, és amit a nemzetközi szakirodalomban már régóta SLI-nak (Specific Language Impairment) neveznek, az autizmus esetében elsősorban tehát a kommunikáció érintett.

A diszfázia

A fejlődési diszfáziát (a szó egyébként nem „nem beszélést”, hanem „rosszul/nehezen beszélést” jelent) tárgyaló alfejezetben további, ilyen jellegű mun-

kában megengedhetetlen hibákra bukkanunk. Ismét problematikus a definíció: „Ha a normális kezdethez képest a kisgyermek késést mutat a beszéd indulásában, akkor fejlődési diszfáziáról, azaz megkésett beszédfejlődésről beszélünk. A teljes beszéd mechanizmusát figyelembe véve akkor beszélünk diszfáziáról, ha a leánygyermek kettő, a fiúgyermek pedig kettő és fél éves korában még nem beszél, avagy csak néhány szót mond (a holofrázisok korában van)” (201).

Nemcsak a beszédindulás idejének és a beszédfejlődés tempójának kérdésével kapcsolatban vannak eltérő vélemények, bár ez is fontos. A leglényegesebb pont ezzel kapcsolatban, hogy a szerző meg sem említi: az általa egyetlen kategóriába sorolt, szinonimaként említett fejlődési diszfáziát és megkésett beszédfejlődést a szakirodalomban többnyire sokkal differenciáltabban kezelik (magyarul l. pl. Gerebenné 1995). Szükség lett volna a diszfázia modern szemléletéhez vezető út jelentősebb állomásainak bemutatására, de legalább arra mindenképpen, hogy a fejlődési diszfázia és az egyszerű megkésett beszédfejlődés közötti alapvető különbség említve legyen. Ráadásul a továbbiakban a szerző a nyelv szelektív károsodását teljesen összemosza a többi nyelvi diszfunkcióval: „A beszéd késésének számos oka lehet: örökletes sajátosság, neurológiai zavar, mentális retardáció, agyi károsodás, ingerszegény környezet stb. A diszfáziához vezető okok sokfélesége eredményezi magának a beszédzavarnak a sokféleségét is, és meghatározza a gyermek anyanyelv-elsajátításának további útját” (201).

Ismét nincs megkülönböztetve a nyelvi fejlődés késésének szűkebb és tágabb értelmezése: a tágabb értelmezésbe beleférnek azok a zavarok, amelyek – mindegy, milyen okból, a nyelvi fejlődés elmaradását okozzák, vagyis az értelmi fogyatékoság, a szegényes nyelvi input stb., vagyis mindazok a tényezők, amelyek nem elsősorban vagy nem szelektíven a nyelvet károsítják. A fejlődési diszfázia fogalmába azonban mindez nem fér bele; elsősorban és specifikusan a nyelv problémamentes elsajátítását gátló, más fogyatékoságból nem eredeztethető zavart értünk rajta.

Az afázia

Az afáziával kapcsolatban is súlyos tévedésekkel jár nyelv és beszéd szétválasztásának hiánya. Az afáziás beszéd egyik sajátosságát, a fonémikus parafáziákat a szerző mint „jellegzetes kiejtési hibákat” (208) említi, megerősítve ezzel azt a teljesen komolytalan, de a köztudatban rendkívül szilárdnak mutatkozó szemléletet, amely szerint a beszédben realizálódó, nyelvvel kapcsolatos összes atipikus jelenség „beszédhiba”, vagyis az implementáció (ismét hangsúlyozzuk: nem nyelvi!) szintjének zavara. A helyzet ráadásul az, hogy a szűken értelmezett kivitelezés is tud sérülni agyi károsodás következtében: ezt azonban diszartriá-

nak nevezik, és elválasztják az afáziától (bár természetesen és sajnos – a károsodás helyétől és súlyosságától függően – együtt is megjelenhet a két állapot). A szerző körül is írja (211), de nem ad nevet a károsodásnak, illetve nem teszi nyilvánvalóvá, hogy az artikuláció szelektív sérülése nem afázia. A kritizált szemléletet erősíti meg egy másik helyen: „Pszicholingvisztikai szempontból úgy is mondhatjuk, hogy a beteg a lemma szintre eljut, a lexéma szint elérése már bizonytalan, az artikuláció azonban egyáltalán nem működik” (208–209) (kiemelés tőlünk).

Az afáziával kapcsolatos részben érzékelhető különösen, hogy mennyire hiányoznak az adatok, a példák: ahogy a nyelvelsajátítással foglalkozó rész értékes vonása a példaanyag bősége (igaz, ott is számtalan hibával találkozhatunk az adatok rendszerezésével kapcsolatban), úgy a nyelvi zavarok jellegzetességeinek illusztrálására is szükség lett volna – nemcsak azért, mert ezek a példák lebilincselően érdekesek, hanem azért is, mert a definíciók hiányoznak vagy kidolgozatlanok, és a példák sokat segítenének a jelenségek lényegének megértésében. Az egész fejezetben mindössze négy beszélt nyelvi adat (198), három jelnyelvi jel leírása (218), egy diszfáziás, kompenzációs jelsorozat leírása (202), valamint a magyar ujjábécé található. (A fejezet terjedelme bibliográfia nélkül 34 oldal.)

Komoly nehézséggel kellene szembenéznie annak, aki a klasszikus klinikai afázia típusok között szeretne eligazodni a fejezet alapján. Az egyes típusok jellemző tüneteinek pusztá felsorolása ugyanis nem sok támpontot ad erre vonatkozóan. Nem tudja meg az olvasó, hogy a Lurija által kidolgozott rendszer kategóriái és a szerző által ismertetett diagnosztikus kategóriák hogyan kapcsolódnak egymáshoz. Komoly tévedés ráadásul, hogy – talán mert hangsúlyozni kívánja beszédprodukción és beszédfeldolgozás függetlenségét – azt állítja, a Broca-afázisoknak „hosszabb közlések feldolgozása általában nem jelent problémát” (209); ezzel az állítással ellentétben a morfoszintaktikai feldolgozás érintettsége, ami igencsak befolyásolja hosszabb közlések problémamentes feldolgozását, Broca-afáziában teljesen egyértelmű.

A nagyothallás

Egy (főként Magyarországon) súlyosan hátrányos helyzetű fogyatékos csoporttal, a hallássérültekkel kapcsolatban is nélkülöznünk kell a korrekt információkat. (Nem világos egyébként, hogy az alfejezet címe miért éppen a hallássérülteknek csak egy formájára utal.) Sőt, igen sok téves információt kapunk, például: „A hagyományos jelnyelv a természetes jelek alapján jött létre, de elvont fogalmak jelölésére vagy például az igeragozás kifejezésére is tartalmaz jeleket. A természetes jel közvetlen kapcsolatban van a jelentés valamely megjelenési

formájával. Például a 'szekrény' jele a szekrény négyyszögletes formájának a levegőbe rajzolása és a kulccsal való nyitás mozgásának utánzása vagy a 'kecske' jele a szarvak és a szakáll jelölése, a 'mély' jele a kéz mozgatása fentről lefelé fordított mutatóujjal" (214).

Való igaz, hogy a jelnyelvek sok olyan jelet tartalmaznak, amelyek vizuálisan percipiálható sajátosságokat ragadnak meg. De a hangzó nyelv is tartalmaz olyan szavakat (mint például *brekeke*, *lötyög*, *ugat*, *cammog*, *dörög*), amelyek „természetes jelek” módjára, érzékelhető sajátosságokat közvetítenek. Az a tény, hogy ezek száma kevesebb, mint a jelnyelv ikonikus eredetű jeleié, véleményünk szerint egyértelműen a közvetítő modalitással áll kapcsolatban. Mi, hallók, nagy bajban lennénk, ha a 'szekrény' vagy a 'mély' hangzó sajátosságait kellene megragadnunk: a tárgyak, jelenségek, fogalmak(!) döntő többségének ugyanis n i n c s auditíve érzékelhető tulajdonsága. V a n viszont vizuálisan percipiálható sajátosságuk, amelyek közül néhány – forma, méret, mozgás – mozdulatokkal meg is jeleníthető (a szín például már nem ilyen). Mindez ugyanakkor csak etimológiai érdekessége a jelnyelveknek, és semmiképpen sem fogalmazhatunk úgy, hogy a jelnyelvek „a természetes jelek alapján” jöttek volna létre. Vannak ugyanis valódi ikonikus vonásai is a jelnyelveknek – mert a vizuális közeg erre módot ad –, de azokat gondosan meg kell különböztetnünk a többé-kevésbé áttetsző és hiteles etimológiáktól. (A hangzó nyelvekben az ikonicitás sokkal periférikusabb, pl. a magánhangzó nyújtása fokozást fejezhet ki: *rééééégesrégen* 'nagyon régen'.) Annak hangsúlyozása, hogy a jelnyelv „természetes jelekkel” való kapcsolata erősebb, mint a verbális nyelveké, félrevezető, és ismét csak olyan előítéletek alapja, amelyek az érintettek életét igencsak befolyásolják. Általánosan elterjedt nézet, hogy a jelnyelv alacsonyabb szintű, kezdetlegesebb, mint a hangzó nyelvek, sőt akadnak olyanok is, akik szerint a jelelés nem más, mint egyszerű gesztikulálás, amelyre már a preverbális korban lévő gyerekek is képesek. Mindezek a butaságok jelentősen hozzájárulnak a jelnyelv rendkívül alacsony presztízséhez, amely – más tényezőkkel együtt – oda vezet, hogy a siket gyermekeket n e m jelelni, hanem b e s z é l n i tanítják. A leggyakrabban hangoztatott érv e mellett a későbbi integráció esélye és a diszkrimináció elkerülése. A diszkriminációt azonban soha nem azzal lehet leginkább elkerülni, ha az alapját képező „eltéréseket”, „másságokat” kiküszöbölni vagy letagadni próbáljuk, hanem azzal, ha minél jobban megismerjük és másokkal is megismertetjük. A beszélő siketek hangképzése a hallási visszacsatolás hiánya miatt jellegzetesen furcsa, emiatt a laikusok gyakran értelmi fogyatékosoknak gondolják őket, ez persze diszkriminatív következményekkel jár. Az oktatás, az ismeretterjesztés igen sokat változtathatna ezen a helyzeten, de nem azzal, ha a jelnyelv „ikonikus”, azaz kevésbé szimbolikus jellegét emlegetjük.

Gósy igen gyakran úgy beszél „a jelnyelvről”, mintha az egyetlen nyelv volna (holott máshol kimondja, hogy ez nem így van), például, amikor kiemeli, hogy a *gyógyszertár* jele „a jelnyelvben” nem összetett szó. Lehet, hogy az egyik jelnyelvben az, a másikban pedig nem, ahogy hangzó nyelvek között is van ilyen különbség (pl. az angolban vagy a németben nem összetett szó jelöli).

A beszédészlelés és a beszédmegértés zavarai

Ezen a részen érzékelhető elsősorban, hogy a szerző valóban jártas az általa ismertett tudományterületen. Itt is vannak azonban alapvető problémák. A legfontosabb talán az, hogy nem említi, az általa tényként közölt eredmények (pl. a magyar nyelvű diszfáziás gyerekek beszédészlelésével kapcsolatban) többnyire saját vizsgálati eredményei, amelyeket az ő általa kidolgozott vizsgáló-eljárás (Gósy 1995) alkalmazásával nyert. Ennek a vizsgálóeljárásnak a bemutatása nem szerénytelenség lett volna, hanem az olvasó tájékoztatása arról, hogy a jelenségeket milyen mérési módszerekkel vizsgálja. Nem magától értetődő ugyanis, hogyan tud a külső szemlélő meggyőződni arról, hogy másvalaki hogyan észleli vagy érti a beszédet. Ha Gósy ismertette volna a vizsgálati módszereit, akkor nyilvánvalóvá vált volna, hogy a GMP-vizsgálat legnagyobb része a vizsgálati alany beszédprodukcójából következtet vissza a beszédészlelés és beszédértés szintjére, s emiatt az eredmények értelmezésével kapcsolatban problémák merülhetnek fel. (Például: az utánmondás károsodhat szelektíven is, az észleléstől és a megértéstől függetlenül, a rossz ismétlési képesség tehát nem feltétlenül jelenti a feldolgozás bizonyos részeinek, a szerző által vizsgált észlelésnek és megértésnek a sérülését.) Ezenkívül a feladatok instrukciói is verbálisak, azok esetleges meg nem értése a teljesítményt jelentősen csökkentheti, akkor is, ha az észlelés szintje tökéletes.

A nyelvi diszfunkciók diagnosztikájára, differenciáldiagnosztikájára(!), illetve kutatási célokra használt vizsgálóeljárások, tesztek bemutatása, a kísérletek módszertani alapjainak ismertetése egyébként is egy ilyen témájú fejezet fontos része kellett volna hogy legyen – ezek hiányát a fejezet komoly hiányosságának tartjuk.

Összegzésképpen felmerül a kérdés: milyen közönségnek szánta a szerző munkáját? Szakmunkának ugyanis – az eddigiek értelmében, a vizsgált fejezetből kiindulva – teljességgel használhatatlan. Ha célja a pszicholingvisztikába való bevezetés, az alapok lerakása lett volna – mondjuk egyetemista vagy laikus célközönségnek –, akkor erre didaktikai szempontból alkalmatlan: hiányoznak az alapvető distinkciók, a pontos fogalmi körülhatárolások, az egyértelműen megfogalmazott, kidolgozott, informatív leírások. Határozott véleményünk sze-

rint – az általunk megfogalmazott szakmai, illetve módszertani kifogások értelmében – a Pszicholingvisztika tárgyalt fejezete arra is alkalmatlan, hogy a felsőoktatásban tankönyvként vagy akár ajánlott olvasmányként használják.

Forró Orsolya – Kálmán László

Hivatkozások

- American Psychiatric Association (1994), Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV. American Psychiatric Association, Washington DC.
- Gerebenné Várbíró Katalin (szerk.) (1995), Fejlődési diszfázia. Tanulmányok a gyermekkori nyelvi zavarok köréből. Bárzi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola, Budapest.
- Dr. Gósy Mária (1995), GMP-diagnosztika – A beszédészlelés és a beszédmegértés folyamatának vizsgálata. Nikol GMK., Budapest.
- Lengyel Zsolt (2001), Gósy Mária: Pszicholingvisztika. MNy 47: 97–99.
- Navracsics Judit (2000), Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Nyr: 124: 126–128.
- Németh Dezső (2001), Pszicholingvisztika – alapozó kurzus. Gósy Mária: Pszicholingvisztika. Magyar Pszichológiai Szemle 56: 485–487.
- Pléh Csaba – Palotás Gábor – Lőrík József (2002), Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WHO (1989), Tenth Revision of the International Classification of Diseases. World Health Organisation, Geneva.

Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek

Corvina, Budapest. 1999. 204 o.

Hiánypótló alkalmazott nyelvészeti munkát jelentetett meg a Corvina Kiadó, Egyetemi Könyvtár sorozatában. Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek címmel a két-, ill. többnyelvűségről (a továbbiakban: kétnyelvűség) készített értékes, szocio- és pszicholingvisztikai szempontokat egyesítő monográfiát, mely méltán számíthat nyelvészeken, nyelvpedagógusokon és nyelvszakos hallgatókon kívül többnyelvű családok érdeklődésére is. A kötet kiadásának időszakában a kétnyelvűségi kutatások eredményeinek összefoglalása más írásokban is komoly hangsúlyt kapott Magyarországon (vö. pl. Bartha 1999). Különleges aktualitást ad a kötetnek az a tény is, hogy modern világunkban több nyelv ismerete nem

csupán erény, de már-már elengedhetetlen követelmény. A könyvben felsorakoztatott kétnyelvűségi gyakorlat mind szülőknek, mind oktatóknak hasznos útmutatóul szolgál a felnövekvő generációk esetében alkalmazott nyelvelsajátítási és nyelvtanulási módok kiválasztásához.

Az Európában élők többsége számára a többnyelvűség ritka jelenség, mégis – világméretben gondolkodva – kiderül, hogy az emberiség több mint a fele többnyelvű, annak ellenére, hogy hazája egy vagy néhány hivatalos nyelvet ismer el. A kétnyelvűség vizsgálata tehát egyrésztől tömeges, társadalmi, nyelvpolitikai, szociolingvisztikai aspektusokat érvényesít, másrésztől a soknyelvűségi kutatások középpontjában az áll, hogy miként válik az egyén kétnyelvűvé, hogyan marad az, milyen stratégiákat alkalmaz a nyelvelsajátítás során, ill. a különböző kommunikációs helyzetekben. Bár a szerző könyvének első részében röviden bemutatja a kétnyelvű világ földrajzát, a létező nyelvek államonkénti megoszlását és státuszát, külön kiemelve a magyarországi nemzetiségek és a határainkon túl élő magyarok kisebbségi nyelvi helyzetét (2. fejezet), e monográfiában elsősorban az egyedi kétnyelvűséget, s azon belül a gyermekkori kétnyelvűséget helyezi fókuszba.

Elsőként – a téma kiterjedt nemzetközi szakirodalmára támaszkodva – a kétnyelvűség változatos, legelfogadottabb meghatározásait tekinti át (1. fejezet). A definíciók kialakításában fontos szerepet kapott pl. a különböző nyelvek agyi reprezentációjának kérdése (egy összetett rendszer vagy két koordinált, egymástól elkülönült rendszer) és a nyelvismeret minősége és mennyisége (a domináns kétnyelvű nyelvtudása egyik nyelven nagyobb, mint a másikon; nyelvtanuló az, aki a második nyelvet tudatosan, többnyire instrukcionált módon fejleszti; a kiegyensúlyozott, „igazi” kétnyelvű mindkét nyelvet anyanyelvi szinten bírta). Az utóbbi megközelítés veti fel a kétnyelvűség értelmezésének kitérítést arra a helyzetre is (mely második és idegen nyelvet tanulóknál gyakran előfordul), mikor az egyén egyik nyelvén csak olvasni, érteni képes, produkálni azonban (még) nem. A szociolingvisztikai kutatások szintén segítettek abban, hogy a kétnyelvűség perfekcionista szemlélete visszaszorult: ahogy ideális, tökéletes egynyelvű sem létezik, ezt a kétnyelvűektől sem lehet elvárni. Navracsics munkadefiníciónak végül a legmodernebb, s módszertanilag is legfrissebb nézet meghatározását fogadja el: hibás a kettős monolingvis elméletet követve az egynyelvűségből levezetni a kétnyelvűséget. A kétnyelvű nem két tökéletes egynyelvű egy személyben; a holisztikus szemlélet funkcionista megközelítése követendő: az a kétnyelvű, akinek a mindennapi életben szüksége van mindkét (vagy több) nyelv rendszeres használatára. Különböző mértékben ismeri és használja a különböző nyelveket, együtt vagy külön, különböző célokkal, más-más emberekkel és más-más szituációkban. Így a félnyelvű vagy szemilingvis kifejezés sem az ún. nem kiegyensúlyozott vagy domináns kétnyelvűekre vonatkozik,

hanem bárkire, aki a mindennapi kommunikáció során nem tudja kifejezésre juttatni érzéseit, gondolatait.

A kétnyelvűség definícióinak és kutatástörténetének bemutatása után, a szerző esettanulmányok sokaságának felvázolásával szemlélteti a kétnyelvűvé válás módozatait (bevándorlás, ideiglenes bevándorlás, kisebbségi helyzet, iskoláztatás, családi kétnyelvűség), s betekintést nyújt számos kétnyelvű család életébe, nyelvi viselkedésébe (3. fejezet).

A kétnyelvű állapot egyik természetes velejárója a kódváltás jelensége, melyet még a kétnyelvűek egy része is ambivalens módon ítél meg, s feltehetően a máig uralkodó monolingvis szemléletmód hatására szégyenkezve vallja be, hogy olykor észre sem veszi, ha ugyanazon kommunikációs helyzetben különböző nyelveket használ. A kódváltás azonban korántsem jelenti a szükséges nyelvi ismeretek hiányát: a 80-as, 90-es évek vizsgálati eredményei rávilágítottak bizonyos tényezőkre, melyek befolyásolhatják egy bilingvis személy nyelvválasztását adott témakörben, adott beszélgetőpartnerekkel, adott szituációban vagy adott céllal a különböző nyelvi szinteken. Az első fejezet röviden osztályozza e tényezőket, melyhez a negyedik fejezet adja a bővebb elméleti keretet, de a hetedik fejezetben a gyermekkori kétnyelvű elsajátításról tárgyaltakban is felbukkannak.

Két vagy több nyelvnek egy adott interakcióban történő természetes használata során joggal merül fel az érdeklődők körében a kérdés: vajon a két nyelvet a bilingvis személy hogyan működteti, „kapcsolja ki és be” az adott helyzetben, azaz, hogyan reprezentálódnak a különböző nyelvek a kétnyelvű agyban, s milyen kapcsolat van közöttük. A 4. fejezetben azokat a legfrissebb szakirodalmi adatokat sorakoztatja fel a szerző, melyek a kétnyelvű agy működését, valamint a beszédproduktív és beszédperceptív folyamatokban végbemenő kétnyelvű nyelvválasztást próbálják változatos elméletekkel, modellekkel leírni. Az „elkülönült nyelvi rendszerek” és az „egységes nyelvi rendszer” hipotézisek versengése máig folyik, bizonyossággal csak annyi állítható, hogy több nyelv tudásának agyi strukturálódási következményei vannak, s a kódváltást, mint beszédműveletet is adott agyi szerveződés szolgálja ki. Navracsics átfogó elemzést nyújt a vita lehetséges kimeneteléről, ehhez külföldi és hazai vizsgálati eredményeket hasonlít össze (különböző nyelvi síkokat bevonva), és különleges figyelmet fordít a kétnyelvű mentális lexikon strukturálódására. Az „egységes nyelvi rendszer” hipotézis hívei a gyermeki kétnyelvű nyelvelsajátítás folyamatát három lépcsőben képzelik el, s a nyelvi keverést a nyelvek szerinti differenciáltság hiányával magyarázzák. A gyermek először egy hibrid rendszert használ, majd fokozatosan elkülöníti a két nyelv lexikáját, végül szintaxisát, amíg kb. két év alatt a két nyelvi kód teljesen szétválak. Az „elkülönült nyelvi rendszerek” hipotézis követői szerint a bilingvis gyermekek már korán különbséget tudnak tenni a két nyelvi rendszer között. Elfogadható bizonyíték nem létezik a kezdeti,

még egységes nyelvi rendszer meglétére, a nyelvi keverés ténye sokkal inkább két tökéletlen, állandó interakcióban lévő nyelvi rendszer egymás mellett élésére utal. A szerző érvelését e két, a szakirodalomban vetekedő feltevés mellett, ill. ellen különösen értékessé teszi mintegy 34 órányi, saját felvételének feldolgozása, mely két angol–perzsa–magyar háromnyelvű kisgyermek (2 és 3 éves) nyelvi fejlődését kíséri végig Magyarországra érkezésük időpontjától három éven át. A Veszprémi Egyetem Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén végzett kutatásainak eredményei azt látszanak igazolni, hogy egyes nyelvi szintekre az egységes nyelvi rendszer érvényes, míg mások már a kezdetektől elkülönült nyelvi rendszerek létét bizonyítják.

A könyv második része tehát a kétnyelvűség és az életkor viszonylatában a korai két-, ill. többnyelvűséget részletezi. A csecsemőkori kétnyelvűség a születéstől fogva elsajátított kétnyelvűséget, míg a gyermekkori a három éves kor körül megkezdett második nyelv elsajátítását jelenti. Mindkét változatot a természetes körülmények közti, spontán nyelvelsajátítás jellemzi, mely a gyermekek szocializálódásának szerves része, szemben a felnőttkori vagy kései, gyakran intézményes keretek között zajló, tudatos nyelvtanulással.

A korai kétnyelvűség nyelvelsajátítási típusait az 5. fejezet mutatja be. Számos esettanulmány ismertetése során egyértelművé válik, hogy bármi legyen is a környezet, a család és az egyes szülők nyelve, a gyermeki nyelvelsajátítás sikerét és a kódkeverés mielőbbi megszűnését az ún. „egy személy – egy nyelv” szabály alkalmazása biztosíthatja leghatékonyabban. A szülők anyanyelvükön beszéljenek a gyermekkel, a személyekhez kötött nyelvhasználat elősegíti a nyelvi rendszerek korai szeparált fejlődését, mely kiegyensúlyozott kétnyelvűséget eredményez.

A kétnyelvű gyermek nyelvi tudatosságának kialakulása, a két nyelvi kód differenciálódásának folyamata követhető végig a különböző nyelvi síkokra kivetítve (fonetika/fonológia, morfofonológia, morfológia, lexika, szintaxis, diskurzus) a 6. fejezetben.

A korai kétnyelvűségre oly gyakran jellemző kódkeverés tehát az idő előrehaladtával eltűnik, s ettől fogva a bilingvis gyermekek nyelvi teljesítményének vizsgálatában a kódváltás jelenségének jut kulcsszerep. A kötet 7. fejezete arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon a korai kétnyelvűségben is létezik-e kódváltás, s ez minőségileg és mennyiségileg különbözik-e a felnőttekre jellemzőtől. Azok a kutatók, akik lehetségesnek tartják azt, hogy a kódváltás létezik gyermekkorban is, egyetértenek abban, hogy azt nem annyira lingvisztikai, mint inkább pszichológiai hatások váltják ki, s mindig köthetők valamihez. Navracsics Judit vizsgálati eredményei is igazolták az ilyen típusú kódváltási szokásokat, melyek minőségileg egyeznek a felnőttekével, mennyiségük pedig a nyelvi ismeretek gyarapodásával folyamatosan csökken.

A kétnyelvű gyermekek nyelvválasztásának mechanizmusát és tudatosságát illusztrálja részletesebben a 8. fejezet. Az interakcióban résztvevő személyek vonatkozási pontként szolgálnak a kisgyermek számára, s az adott nyelvi kód használatát e mellett a szövegkörnyezet, a téma, a hely, a szituáció, a beszélgetés célja, a gyermek nyelvtudásának szintje s számos érzelmi, pszichológiai tényező egyaránt befolyásolhatja.

A kötet zárófejezete visszavezeti az olvasót ahhoz az egynyelvűek által gyakran elfoglalt állásponthoz (I. 1. fejezet), mely főként a korai kétnyelvűséget hátrányosnak tartja. Mára bizonyítottá vált az: ha a kétnyelvű gyermeket olyan következetes nyelvi környezetben nevelik fel, amelyben a kétnyelvűséget kívánatos célnak tartják és magasra értékelik, ott intelligenciája, nyelvi képességei nincsenek veszélyben, sőt nyelvi érzékenysége, absztraháló képessége, kognitív flexibilitása, nyelvi és kulturális toleranciája nagyobb lesz egynyelvű társainál. A korai, pl. óvodáskori nyelvtanulásnak tehát megvannak a maga előnyei, mivel más-más nyelvi tapasztalatok különböző irányt és jelentést adnak a kognitív fejlődésnek. Nem célszerű azonban kritika nélkül elfogadni azt az általánosan elterjedt nézetet, mely hajlamos egyenlőségjelet tenni a korai és az igazi kétnyelvűség közé, ugyanis a kétnyelvű gyermekek esetében is létezik domináns vagy jobban kedvelt nyelv; és arra sincs egyértelmű bizonyíték, hogy a gyermekek jobban és gyorsabban el tudnának sajátítani egy nyelvet, mint a felnőttek. Tény, hogy az életkor befolyásolja a nyelvelsajátítás mikéntjét: a természetes, korai nyelvelsajátításban sokkal fontosabb tényező, mint az intézményes keretek között zajló, felnőtt nyelvtanulás esetében. Ennek ellenére leszögezhető, hogy a biztos kétnyelvűség kialakulása nem csupán biológiai, fiziológiai faktorok függvénye, pszichológiai tényezők, magatartásbeli, motivációs hozzáállás erősebben meghatározzák. A szerző szavaival élve: „csak venni kell a bátorságot, nem szabad sajnálni az időt, le kell vetkőzni a gátlásokat” és felnőttként is meg lehet sikeresen tanulni idegen nyelveket.

Simon Orsolya

Irodalom

Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Borbély Anna: Nyelvcseré

MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 2001. 306 o.

A magyarországi és külföldi kutatóműhelyek érdeklődése viszonylag későn, a hetvenes évektől kezdve fordult a magyar nyelv más nyelvekkel való kapcsolatai felé (például Réger 1974, 1978, Göncz 1985, Kovalcsik 1998, Kontra 1996, Gal 1979). A tanulmányok nagy része a szomszédos országokban élő magyarokkal foglalkozik (Gal 1979, Csernicskó 1998, Göncz 1999, Sándor 1998, 2000, Csernicskó – Fenyvesi 2000, Lanstyák 2000, Langman – Lanstyák 2000). Részletes képet kaphatunk a Közép- és Kelet-Európában élő német beszélőközösségekről is (vö. Gal 1993, Mclure – Mclure 1988, Gehl 1998). A mai magyarországi kisebbségek kétnyelvű nyelvi helyzetét, illetve nyelvhasználatát vizsgálja például Gyivicsán (1993), Réger (1995), Gal (1993), de ezen a téren a szakirodalom még hiányos. Vitathatatlan tehát, hogy Borbély Anna Kétegyháza (Chitighaz) román-magyar kétnyelvű közösségét bemutató munkája hiánypótló a magyarországi szociolingvisztikában. Munkájának köszönhetően mostanra a magyarországi románság szociolingvisztikai helyzetéről rendelkezünk a legpontosabb képpel.

Tanulmányában Kétegyháza kisebbségi román beszélőközösségeiben gyűjtött adataira támaszkodva vizsgálja a nyelvcseré jelenségének legfontosabb jellemzőit, jeleit, az azt előidéző, valamint a folyamatot lassító, ill. gyorsító tényezőket. A munka külön érdeme, hogy felismeri azt a tudományos igényt, amely szerint több módszer együttes alkalmazása biztosítja a vizsgálat megbízhatóságát. Ezért a román beszélőközösség nyelvi repertoárjának feltérképezésére tesztek alkalmaz, a nyelvhasználati szinterek nyelvválasztási mintáinak feltárásához interjúkra támaszkodik, a nyelvváltás szabályszerűségeinek felismeréséhez pedig megfigyeléseire hagyatkozik. A szerző 1996-ban megjelent disszertációjának alapját az 1990 folyamán gyűjtött adattömeg és az azokból összeállított tanulmány képezi.

Borbély munkájában egy viszonylag kis nyelvi közösséggel, a magyarországi románokkal foglalkozik. Vizsgálatának színhelye Kétegyháza, ahol a román nemzetiségűek aránya eléri a 40%-ot, ideális helyzetet teremtve a nyelvcseré helyzet tanulmányozására (Magyarországon a román nemzetiségűek aránya csak Méhkeréken éri el a 84%-ot). A könyv első, bevezető részében a szerző a nyelvcserékutatás módszertani alapvetéseit és terminusait tekinti át. Az alapos áttekintés érdeme, hogy elkészültekor, az eredeti disszertáció megírása idején

(1996) a kétnyelvűségről még nem létezett magyar nyelvű, tudományos igényű áttekintés. Ebben a fejezetben meggyőződhetünk tehát a további fejezetek elméleti megalapozottságáról, ráadásul egy sor, a nemzetközi szakirodalomban is fontos tanulmánnyal ismerkedhet meg az olvasó. Végezetül ez a rész kritikus összefoglalást ad a Magyarországon élő románok nyelvét érintő korábbi munkákról, kiemelve az itt-ott tapasztalható felületességeket.

Borbély a magyarországi románok helyzetének felvázolásával vezeti be vizsgálatát. Az 1990-es népszámlálás adatai szerint Magyarországon több mint 10.000 román nemzetiségű és 8000 román anyanyelvű ember él. Említésre méltó, hogy saját becslésük szerint számuk mintegy 20-25 ezerre tehető, amit ezidáig még nem sikerült igazolniuk. A legtöbb magyarországi román a magyar-román határ közelében található kis falvakban él, ahová elődjeik több hullámban telepedtek le. Nagyobb számban utoljára a 17-18. században érkeztek Magyarországra. A mai kétnyelvű – Battonyán magyar-román-szerb, Eleken magyar-román-német többnyelvű – nyelvi helyzet a 20. században alakult ki, miután a magyarországi nemzetiségek elszigeteltsége fokozatosan megszűnt. Ez köszönhető volt egyrészt az 1950-es évek kollektivizálásának, másrészt pedig annak, hogy a románok szocioökonómiai helyzetük előmozdítása érdekében elvándoroltak őseik lakhelyéről.

A munka negyedik fejezete jelöli ki a kutatás céljait, módszerét, valamint az adatgyűjtés körülményeit. Borbély a következőkben határozza meg vizsgálatának céljait: (1) a nyelvcseré folyamatában lévő beszélőközösség szociolingvisztikai jellemzése, (2) a kódváltás körülményeinek, befolyásoló tényezőinek feltárása, (3) a beszélőközösség nyelvi repertoárjának leírása, valamint (4) a nyelvválasztás és a nyelvcseré kapcsolatának vizsgálata. Az adatgyűjtést kérdőív, irányított beszélgetés és nyelvi tesztek segítségével végezte, amit résztvevő megfigyeléssel egészített ki. Az értelmezett mintában szereplő adatközlőket az életkor, a nem és az iskolázottság figyelembevételével választotta ki (50 gyermek, 96 felnőtt). Adatgyűjtése során a Kétegyházi beszélt románt használta. Hangsúlyozza, hogy kizárólag olyan adatközlőket választott, akik beszélnek a román nyelvet.

A szerző könyvének második egységében a kétegyházi románok – a román nyelv és a magyar nyelv jegyeit magán viselő – nyelvi repertoárját mutatja be, különös tekintettel a helyi román nyelvváltozat stílusváltozataira. A stílusvizsgálat újszerűsége abban rejlik, hogy mindezidáig igen kevés olyan tanulmány készült, amely nem egynyelvű, hanem többnyelvű közösségben írja le a különböző stílusváltozatokat (vö. Gal 1979). A kétegyházi románról a szerző azt állítja, hogy nem egységes; az egyes stílusváltozatok, amelyek a fonológia, a morfológia és a szintaktika szintjén érhetőek tetten, bizonyos nyelvhasználati szinterekhez kötöttek. Megkülönbözteti a Romániában beszélt standard romántól

a helyi, köznapi román nyelvváltozatot és a standard román alakokat is tartalmazó, kidolgozott stílust. Utóbbit a mindennapi élet nyelvhasználati színterein csak egy szűkebb elit kör használja. A beszélőközösségben az anyanyelv átadását a család helyett az iskola képes a leghatékonyabban elvégezni. Annak ellenére, hogy a legtöbb magyarországi román iskola oktatási programját a két-nyelvű oktatási-nevelési folyamat szerint alakította ki, a magyarországi kisebbségi iskolák nagy részében a kisebbségi nyelv második vagy idegen nyelvként háttérbe szorul, elősegítve ezzel a többségi magyar nyelv előretörését (vö. Bartha 1999).

Az irányított beszélgetések és a magnófelvételek elemzése alapján a szerző rávilágít arra, hogy a kétegyházi román kidolgozott beszédstílusának elemei a mindennapi társalgás színterein soha nem fordultak elő. Sokkal inkább találjuk meg a kidolgozott stílust az intézményes, hivatalos nyelvhasználati színtereken (templom, interjú), valamint az udvarias és megszólító nyelvi alakokban. Az interjúkban olyan változatok is előfordultak, amelyeket a szerző hiperkorrekt alakoknak minősít. Ezek eltérnek az eredeti nyelvjárási alaktól és a standard alaktól is.

Az interjú adatainak statisztikai értékelésében Borbély rámutat arra, hogy jelentős különbségek mutatkoznak az egyes korosztályok román nyelvi repertoárjában. A legidősebb korosztály (70–85) az interjúk során majdnem kizárólag a köznapi stílust használta, míg a következő korcsoport adatközlőinek (59–69) beszédstílusa tartalmazta a legtöbb standard és hiperkorrekt alakot. A fiatalabb korcsoport kevesebb standard alakot használt az interjúkban. Borbély azt a következtetést vonja le ebből, hogy a fiatalabb generációval ellentétben az idősebbek soha nem fértek hozzá a standard alakokhoz. A fiatalok szociális mobilitásának köszönhető, hogy ismerik a standard alakokat, amelyek nagyobb presztízzsel is rendelkeznek. Ma a gyermekek esetében a kidolgozott és a vernakuláris stílussal ellentétben a legnagyobb presztízzsel a magyar nyelv rendelkezik.

A nyelvcsere jeleivel a hatodik fejezet foglalkozik. Borbély egyértelmű bizonyítékokat talál a szóteszt és az önértékelések adataiban arra nézve, hogy a nyelvcsere folyamata előrehaladott fázisba érkezett. Az adatközlők önértékelése a standard alakok ismeretén alapszik; a köznapi alakok ismeretét a szerző nem veszi figyelembe a következtetések levonásakor. A szóteszt eredménye valószínűsíti a magyar nyelv jobb ismeretét a román nyelvvel szemben. Minél fiatalabb az adatközlő, annál kevesebb standard vagy köznapi román alakot produkált a tesztelés során. A nyelvcsere a fiatal nők körében a legelőrehaladottabb.

A kérdőíves vizsgálat alapján Borbély meghatározza azokat a tényezőket, amelyek pozitív hatással vannak a nyelvválasztásra. Ezek szerint a kétegyházi románok nyelvválasztási szokásait egyértelműen meghatározza a nyelvhasználati szintér, a beszélő életkora (neme), a román nyelvtudás, a házastárs anyá-

nyelve és a választott nyelv presztízse. A román nyelv használata főként a falun belüli nyelvhasználati szinterekre jellemző, ahol a közösség imádkozáskor és a templomban elsőként választja a román nyelvet. Ezzel szemben a magyar nyelvet gyakrabban választják vásárlás közben, otthon, a munkahelyen, az orvosi rendelőben. A fiatalok és a fiatal nők körében legnagyobb mértékű a magyar nyelv választása.

A nyelvcsere felgyorsító és a nyelvválasztást meghatározó tényezők együttesen fejtik ki hatásukat. Egy kétnyelvű beszélőközösség életében nyelvcsere előmozdító hatással bírhat többek között a beszélőközösség nagysága, földrajzi elhelyezkedése, területi-demográfiai koncentráltasága, a beszélők iskolázottsága, az exogám házasságok aránya, a kormány nyelvpolitikája és a többségi/kisebbségi attitűdök (l. még Bartha 1999). A nyelvcserekutatások kiindulópontja ezen tényezők azonosítása a vizsgált kétnyelvű beszélőközösségben. Haugen (1972) szerint a nyelvcsere folyamatát kevésbé a nyelvi, sokkal inkább a társadalmi, gazdasági és politikai tényezők mozdítják elő. Ezzel összhangban Borbély a hetedik fejezetben rámutat arra, hogy a kétegyházi román közösség nyelvcsere-folyamatát leginkább a társadalmi, demográfiai tényezők, valamint a többség és a kisebbség attitűdje siettetik. A statisztikai eredmények alapján a szerző a továbbiakban az alábbi nyelvcsere-folyamatot gyorsító tényezőket emeli ki: (1) a második világháborút követő társadalmi, gazdasági, politikai változások, (2) a közösség elszigeteltségének megszűnése, (3) a vegyes házasságok arányának növekedése, (4) a magyarországi román kisebbség kis létszáma, és (5) a település román anyanyelvű lakosainak alacsony számaránya. Ezzel szemben a nyelvcsere lassítja: (1) a görögkeleti egyház működése, (2) az endogám román házasságok, (3) a település román anyanyelvű lakosainak viszonylag magas számaránya, és (4) az a tény, hogy a román kisebbség Magyarországon őshonos.

A szerző következtetéseit résztvevő megfigyelése és statisztikai adatok alapján vonja le, annak ellenére, hogy pl. Gal (1993) rámutat arra, hogy a rendszerváltás előtti Magyarország idején készített statisztikai adatok nem megbízhatóak. Így például a magyarországi németajkú kisebbségeket érintő kormánypolitika gyökeres változáson ment keresztül, ami hatással volt mind a statisztikai adatok gyűjtésének módszereire, mind pedig a kisebbség hajlandóságára anyanyelvtudásuk megbecsülésére (Gal 1993: 342–346). Ezért a 7.1.4 táblázat (A magyarországi kisebbségi anyanyelvűek száma 1970-ben és 1990-ben) inkább a jelenkor kisebbségi politikáját és statisztikai adatgyűjtéseinek módszereit tükrözi, mint a kisebbségi nyelveket beszélők valódi számarányát.

Borbély vizsgálatának érdeme, hogy különösen fontos szerepet tulajdonít a kisebbségek attitűdjeinek, mint olyan kutatási célterületnek, amely magyarázatot adhat az egyes korcsoportok és nemek szerinti nyelvválasztási minták közötti különbségekre. Korábbi munkájában úgy véli, hogy az attitűdvizsgálatok segít-

ségével több szempont figyelembevételével írhatjuk le egy kétnyelvű közösség tagjainak viszonyát a közösségben használt nyelvhez (Borbély 1995). Ismert tény az is, hogy a nyelvi helyzet attitűdökben is realizálódik, tehát a nyelvcserevizsgálatok nem nélkülözhetik sem a kisebbségek, sem pedig a többség attitűdjeinek vizsgálatát, például a kisebbséggel/kisebbségi nyelvvel, a nyelv jellemzőivel, nyelvjárásokkal, akcentussal, a kétnyelvűséggel, a nyelvhasználattal, az érintkező nyelvek közötti szerep megoszlásával, vagy a megoszlásban észlelhető változásokkal kapcsolatban (vö. Baker 1992, Fasold 1984, Fishbein – Ajzen 1975, Giles – Ellen 1982, Ryan – Giles 1982). Az attitűd összefügghet a nyelv választással, az életkorral, a nemmel, vagy az iskolázottsággal. A nyelvi attitűdök nyelvcsere-kontextusban való vizsgálata annál is inkább igazolható, mert a nyelvi attitűdök némi hatással lehetnek a nyelvi magatartásra, megváltoztatva a beszélők nyelvi szokásait. Borbély könyvének 7.2. alfejezetében tárgyalja az attitűdök kérdését. A „Melyik a szebb nyelv a kettő közül” kérdés rá is világít arra, hogy az életkor és a nem együttesen fejt ki hatását. Figyelemreméltó, hogy a fiatal nők (18–38) és az idősebb férfiak (59–69) jobban szeretnek magyarul beszélni, illetve, hogy a magasabb presztízsű nyelveket a nők hajlamosabbak előnyben részesíteni. A szerző nem állítja, hogy a kétegyházi román anyanyelvű közösségek nyelvcserejét az attitűdök megváltozása indította volna el, de azt igen, hogy az attitűdök megváltozása összefüggésbe hozható a nyelvcserevel.

A szerző a könyv utolsó fejezetében vizsgálja az anyanyelvi társalgásokban előforduló (egy- és többszavas) kódváltásokat és kölcsönszavakat. A statisztikai elemzéshez szükséges nyelvi adatokat, vagyis a természetes beszédben előforduló kódváltást résztvevő megfigyeléssel, a másik típusú kódváltást interjúkon keresztül érte tetten. Ezek szerint gyakori kódváltástípusnak számít az idézés, az üzenet pontosítása, továbbá az érzelmek kinyilvánítása. Kódváltást eredményezhet ugyanakkor egy-egy téma is. Így például az adatközlők többsége a munkát érintő kérdésekre magyarul válaszolt (l. még politika, szórakozás, hivatalos ügyintézés). Kíváncsi lett volna megvizsgálni a kódváltás jelentéseit és funkcióit is (vö: Gal 1979, Auer 1984).

Borbélynak nem állt módjában Kétegyházán román anyanyelvű értelmiségi csoportot kialakítani, mégis beszámol itt a magyarországi román értelmiségiek nyelvhasználatáról általában. Megfigyelte, hogy az értelmiségiek egymás között inkább azt a kódot választják, amely a beszélők közötti viszonyból egyértelműen következik. Eszerint a köznapi román a „mi” kódunk, az intimitás jele, míg a magyar a „többiek kódja”, a formális érintkezés kódja. A standard magyarországi román a két előbbi kód közötti státusszal bíró egyfajta „semleges” kód. Ezen állítások bizonyítására a vizsgálat adatai között azonban nem találunk eleget bizonyítékot.

A továbbiakban a kódváltás és az életkor összefüggésének statisztikai vizsgálata következik. Megállapítja, hogy bár a fiatalabb korosztályok beszédében fordul elő a legtöbb kölcsönszó és kódváltás, az adatokból mégsem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, hiszen a fiatalok körében nagyok voltak az egyéni különbségek. Arra is utal továbbá, hogy az erős kisebbségi identitással rendelkező beszélők negatívan viszonyulnak a kódváltáshoz, ezért a vendégszavak a stílusváltások jegyeként is értelmezhetők.

Borbély vizsgálata a következőkben összegezhető: A kétegyházi román nyelvi repertoárja szűkös; a fiatal, és különösen a női beszélők kevésbé ismerik a standard vagy a köznapi román nyelvet. Az adatközlők szerint a román nyelv használatának legfontosabb színtere a templom. A többi szintéren egyre gyakoribb a magyar nyelv használata. A beszélők kora, neme és nyelvi attitűdjei összefüggnek továbbá a nyelvhasználattal és a nyelvtudással. Végül Borbély megállapítja, hogy a Kétegyházán élő románok nyelvcsere folyamata előrehaladott állapotban van, a román–magyar kétnyelvűség a magyar egynyelvűség előtti átmeneti fázis. A szerző azonban nem szolgál kellő bizonyítékkal azt illetően, hogy a nyelvcsere folyamata feltétlenül egynyelvűséghez vezet-e. Ahogyan Gal (1979: 154) is megjegyzi, egy kétnyelvű beszélőközösség kódváltási, nyelvhasználati mintái, valamint a beszélők nyelvtudása a kor előrehaladtával megváltozhatnak. Ezzel összhangban és azért, hogy átláthassuk a nyelvhasználati minták változásait, Borbély kénytelen korábbi tanulmányok eredményeire támaszkodni. Kérdéses azonban, hogy a korábbi vizsgálatok megbízható szociolingvisztikai módszerekkel készültek-e, azaz későbbi elemzés céljából alkalmazhatók-e. Ezért kívánatos lenne visszatérni Kétegyházára és újra górcső alá venni a románajkúak nyelvi repertoárját. Jó hír, hogy Borbély részben ugyanazon adatközlőktől már elkezdte gyűjteni az újabb adatokat, ezért hamarosan egy aktuális elemzéssel gazdagodhat a magyarországi szociolingvisztika.

Borbély vizsgálata a magyarországi román nyelv használatára és beszélőinek nyelvtudására irányul. A vizsgálat attitűdelemzése főként a román nemzetiségűek viszonyára összpontosít a többségi magyar nyelvvel és saját anyanyelvükkel kapcsolatban. Mivel a kétegyházi románok életét alapvetően meghatározza a kétnyelvű nyelvi helyzet, mindkét esetben gyümölcsöző lenne a holisztikusabb megközelítés. Az attitűdvizsgálatokat kívánatos lenne kiegészíteni a többség attitűdjeinek felmérésével, valamint a kétnyelvűséggel kapcsolatos attitűdökre vonatkozó interjúval (vö. Baker 1992).

Konklúzióként megállapíthatjuk, hogy Borbély Anna „Nyelvcsere” című munkája a Kétegyházán beszélt román nyelv használatának igényes, alapos, statisztikai számításokkal alátámasztott szociolingvisztikai vizsgálata. Örömkre szolgál továbbá, hogy más hasonló tanulmányokkal ellentétben (Csermicskó 1998, Lanstyák 2000) jelen vizsgálat oroszánrészét nem a történelmi, demográfiai,

politikai és kulturális fejtegetések teszik ki. Ilyen értelemben a „Nyelvcseré” témáját és a téma feldolgozását tekintve úttörő munka egy kevésbé ismert közép-európai nyelvi kisebbségről, amely szilárd alapját képezheti a további kutatásoknak.

Duray Zsuzsa – Petteri Laihonon

Irodalom

- Auer, Peter (1984), *Bilingual Conversation*. Benjamins, Amsterdam.
- Baker, Colin (1992), *Attitudes and language*. *Multilingual Matters*. Clevedon, [England]/Philadelphia.
- Bartha Csilla (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Borbély Anna (1995), *Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben*. In: Kassai Ilona (szerk.), *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. MTA Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztálya, Budapest. 287–297.
- Csernicskó István (1998), *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Osiris, Budapest.
- Csernicskó István – Fenyvesi Anna (2000), *The sociolinguistic stratification of Hungarian in Subcarpathia*. *Multilingua* 19: 97–124.
- Gal, Susan (1979), *Language shift: social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, New York.
- Gal, Susan (1993), *Diversity and contestation in linguistic ideologies: German speakers in Hungary*. *Language in Society* 22: 337–359.
- Gehl, Hans (Hrsg.) (1998), *Sprachgebrauch-Sprachanpassung: Eine Untersuchung zum heutigen Gebrauch der deutschen Sprache in Westrumänien und zur sprachlichen Anpassung der Donauschwaben*. Institut für donauschwabische Geschichte und Landeskunde. Tübingen.
- Göncz Lajos (1985), *A kétnyelvűség pszichológiája: A magyar–szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Forum, Újvidék.
- Göncz Lajos (1999), *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris, Budapest.
- Gyivicsán Anna (1993), *Az anyanyelvi értékvesztés folyamata a magyarországi szlovák nyelvterületeken*. In: *Hungarológia* 3: 35–39.
- Fasold, Ralph (1984), *The sociolinguistics of society*. (Ch. 6 *Language attitudes*). Basil Blackwell, Oxford.
- Fishbein, M. – Ajzen, I (1975), *Belief, attitude, intention and behaviour; An introduction to theory and research*. Addison – Wesley, Reading, MA.
- Giles, Howard – Ellen B. Ryan (eds). (1982), *Attitudes towards language variation. Social and applied contexts*. Edward Arnold, London.
- Haugen, Einar (1972), *The stigma of bilingualism*. In: Dil, A. S. (ed.), *The Ecology of Language*. Essays by Einar Haugen. Stanford UP, Stanford. 307–344.
- Kontra Miklós (1996), *Magyar nyelvhasználat határainkon túl*. In: Diószegi László (szerk.). *CÍM* 1996: 113–123.

- Kontra Miklós (1997), Article No. 210: Hungary. In: Goebel, Hans et al (eds), *Contact linguistics: An International Handbook of Contemporary Research*. Walter de Gruyter, Berlin. Volume 2: 1708–1723.
- Kovalcsik Katalin (1998), A cigány nyelv társadalmi helyzete. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella (szerk.) *CÍM* 1998: 60–66.
- Langman, Juliet – Lanstyák István (2000), Language negotiations in Slovakia: Views from the Hungarian minority. *Multilingua* 19: 55–72.
- Lanstyák István (2000), *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris, Budapest.
- Mclure, Erica – Malcolm Mclure (1988), Macro- and Micro-sociolinguistic dimensions of Code-Switching in Vingard. In: Monica Heller (ed.), *Code-Switching: Anthropological and Sociolinguistic Perspectives*. Mouton de Gruyter, Berlin. 25–51.
- Réger Zita (1974), A lovári-magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *NyK* 76: 229–255.
- Réger Zita (1978), Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. *Valóság* 8: 77–89.
- Réger, Zita (1995), The language of gypsies in Hungary: an overview of research. *IJSL* 11: 79–92.
- Ryan, Ellen.B. – Howard Giles (eds) (1982), *Attitudes towards Language Variation*. Edward Arnold, London.
- Sándor Klára (1998), A nyelvcsere és a vallás összefüggése a csángóknál. A magyar művelődés és kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, Róma – Nápoly. 1130–1150
- Sándor, Klára (2000), National feeling or responsibility: The case of the Csángó language revitalization. *Multilingua* 19: 141–168.
- Wei, Li (1998), The 'why' and 'how' questions in the analysis of conversational code-switching. In: Auer, Peter (ed.), *Code-Switching in Conversation: Language, interaction and identity*. Routledge, London. 156–179.

Sándor Anna: Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban

Kalligramm Könyvkiadó, Pozsony. 2000. 173 o.

A kétezredik esztendő gazdag könyvterméssel ajándékozta meg a szlovákiai magyar nyelvész (és nem nyelvész) olvasóközönséget: Lanstyák Istvánnak a szlovákiai magyar nyelvről szóló munkáját (Lanstyák 2000) Sándor Anna könyve követte, amelyben a nyitrai Konstantín Egyetem Magyar Tanszékének tanára lakhelyének, Kolon községnek az anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét mutat-

ja be. (A könyvet a szerző az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Iskolájában PhD-disszertációként védte meg.)

Ismert nyelvészeti tény, hogy a magyar dialektológia egy megközelítőleg két évtizede indult és ma is folyamatban lévő szemléletváltáson ment-megy keresztül. Ennek a szemléletváltásnak alapvető oka, hogy a mai falu nyelvhasználatában megváltozott a dialektológia kutatási tárgyának, a nyelvjárásnak a helyzete. Ez a módosulás és a módosulásból következő nyelvi jelenségek vizsgálata a tárgya Sándor Anna könyvének, amelyet a szerző a tőle megszokott áttekinthető rendszerezéssel, hitelességgel és alaposággal ismertet. A tanulmány több szempontból is figyelemre méltó. Egyrészt, mert ilyen jellegű, a szlovákiai beszélőközösség anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét egy viszonylag zárt közösségen bemutató monográfia eddig kevés született. Másrészt pedig azért, mivel a munka nagyszerű példája a szociolingvisztikai szemléletmóddal megújult nyelvjárás-kutatásnak.

A Zoboralján fekvő Kolon község egyszerre van szerencsés és szerencsétlen nyelvi helyzetben. A Nyitrától északkeletre fekvő magyar falvakhoz hasonlóan a község beszélőközössége itt is erősen kétnyelvű, és a magyar nyelvű középiskolai oktatás hiánya előrevetíti a lassú nyelvcsere lehetőségét. Szerencsés helyzete inkább nyelvészeti szempontból értendő, hisz Kolon község tájszavainak, később pedig nyelvjárásának kutatása csaknem száz évvel ezelőtti kezdetekre tekint vissza. Turzó Ferenc, Szűcs István írásai még a múlt század elején születtek, de a huszadik század nyelvészei is élénk érdeklődést tanúsítottak az alig másfélezer lakost számláló zoboralji község nyelvjárása iránt. Dallos István, Sima Ferenc a mai nyelvészeti kutatások számára is forrásértékű tanulmányait Arany A. László gyűjtő és feldolgozó munkája követte. Az ő nevéhez fűződik az egyetemes magyar dialektológiának mindmáig egyedülálló, Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszerét bemutató strukturalista szemléletű alkotása (Arany A. 1944). Talán nem túlzás azt állítani, hogy ilyen gazdag és folytatólagos nyelvészeti elemzéssel a világ nagyon kevés települése büszkélkedhet. És az sem túlzás, hogy Sándor Anna anyanyelvhasználatot és kétnyelvűséget elemző munkája újabb mérföldkő Kolon község nyelvének vizsgálatában.

A nyolc fejezetből álló, logikusan és arányosan felépített könyv első részében a szerző a nyelvjárás-kutatás és a szociolingvisztika bizonyos kérdéseit, ill. a község legfontosabb történeti adatait és a lakosság szociológiai összetételét mutatja be. Ebbe a fejezetbe került az anyaggyűjtés során felhasznált módszerek leírása is, amelyben a szerző többéves nyelvészeti kutatásainak mikéntjével ismerteti meg az olvasót. Tanulságos része ez a könyvnek, mivel a Kolonban végzett gyűjtések módszereit alkalmazva további faluközösségek anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét elemző munkák szülehetnek.

A könyv második része a társadalmi és nyelvhasználati rétegződés tényezői mellett a magyar nyelvhasználat színtereit taglalja. Empirikus adatokra támaszkodva mutatja be Kolon község lakosságának az életkor szerint rétegződő nyelvi képét, ahol az egységes nyelvhasználatot mutató idős nemzedék mellett egy, az iskolázottság és foglalkoztatottság alapján kettős- és egyesnyelvű középgeneráció, és az iskoláztatás nyelve alapján több különböző csoportra különülő fiatal nyelvhasználói réteg él. A nemek között már Arany A. László által megfigyelt eltéréseken túl ebbe a fejezetbe került az iskoláztatásnak a nyelvhasználatra gyakorolt hatása is. A fejezet legnagyobb terjedelmű egységét egy attitűdvizsgálat ismertetése tölti ki. A vizsgálatban Sándor Anna a magyar és szlovák középiskolában végzett koloni adatközlők mellett a nem Nyitra-vidéki magyaroknak a koloni nyelvjáráshoz és a magyar nyelvhez való viszonyulását mutatja be. Az áttekinthetőséget táblázatok és grafikonok segítik. A beszédhelyzet és a nyelvhasználati színtér általános kérdéseinek és definícióinak ismertetése után a szerző bemutatja Kolon község mindennapi nyelvhasználati színtereit: megtudhatjuk, hogy a községben működik a Nyitrai Járás egyetlen magyar nyelvű csoporttal rendelkező óvodája, megemlíti a magyar és a szlovák tagozattal működő kisiskolát, az egyházi és kulturális életet, továbbá jellemzi a televízió és a rádió hatásait, illetve a könyv- újság- és folyóirat-olvasásnak a nyelvi életre gyakorolt hatását.

A könyv harmadik, a tanulmány gerincét alkotó része a koloni nyelvjárás hangtani, alaktani és mondattani jelenségeit változásukban mutatja be. A szerző az egyes nyelvi szinteken mindenekelőtt azokat a jelenségeket veszi szemügyre, „amelyek az alapnyelvjáráshoz viszonyítva változást mutatnak” (61), s a változás folyamatában társadalmilag kötött és nyelvileg többféleképpen megvalósuló alakváltozatokként, tehát szociolingvisztikai változóként jelentkeznek. A hangtannal foglalkozó részben a magánhangzó-jelenségek között a zárt *ĕ* fonéma változásától kezdődően a munka tudományos módszerességgel vezeti végig az olvasót a zárt–nyílt, illetve a labiális–illabiális tendencia, a hangszín-realizációk és további hangtani jelenségek használatában jelentkező változásokon, mindegyiket empirikus kutatásokból származó gyűjtésekből nyert példákkal illusztrálva. Ugyanez vonatkozik a mássalhangzó-jelenségek ismertetésére is, ahol az *ly* fonéma helyzete, a szótagzáró *l* fonéma, a palatalizáció, a hasonulás, a hangátvetés jelenségeivel kapcsolatos változatok kerülnek részletes bemutatásra.

Az alaktani jelenségek vizsgálata a magyar dialektológiában a jóval alaposabban felgyűjtött hangtani vizsgálatok mellett legtöbbször mostohagyermekként kezeltetett. Sándor Anna könyve üdítő kivétel ebből a szempontból is, mivel dolgozatában részletesen érinti az alaktan egyes részterületeinek kérdéseit, beleértve a fő- és toldalékmorfémák típusait (90–97), de a hangtani részhez hasonlóan a hangsúly itt is a köznyelvi megfelelőjüktől eltérő jelenségek elemzésén van. A mondattani rész érdekessége, hogy olyan visszaszorult vagy visszaszorulóban lévő

jelenségeket vizsgál, amelyek főleg a hetven év feletti idős adatközlők nyelvhasználatát jellemzik. Újszerű szemléletmódot tükröz az is, hogy a kontaktushelyzetből eredő változások ismertetése ugyancsak ebben a fejezetben kapott helyet (102).

A IV. fejezet a nyelvi tiszteletadás sajátosságait tárja fel, míg az V. a koloni személynevek világába kalauzolja az olvasót. Bizonyára sokakban felvetődik a kérdés, hogy ezek a fejezetek miképpen illeszkednek a munka eddigi részeihez, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a munkában ismertetett anyagot a nyelvi változás vizsgálata fogja össze. A szerző a két utóbbi fejezetnek a dolgozatba való beiktatását azért tartja indokoltnak, „mert mind a nyelvi tiszteletadás, mind pedig a személynevek szoros összefüggésben vannak a vizsgált közösség társadalmi helyzetével, és így hűen tükrözik azokat a változásokat, amelyeket a megváltozott társadalmi körülmények idéznek elő” (12). Nyelvészeti unikum a munkában a személynevek rendszerének szociolingvisztikai szemléletű ismertetése is.

A VI. fejezet időszerű kérdést feszeget, mivel az itt közölt megfigyelések a koloniak kétnyelvűségére vonatkoznak. A kontaktusjelenségek részletes leírását a dolgozat keretei eleve nem tették lehetővé, Sándor Anna csupán azoknak az összefüggéseknek az ismertetésére szorítkozik, „amelyek a magyar és a szlovák nyelv használatának az arányletolódására hívják fel a figyelmet” (125). A kódváltást, a kétnyelvűségnek a családban és az oktatásban felmerülő problémáit kérdőíves vizsgálatokból nyert nyelvi adatok illusztrálják. Csak remélhető, hogy a szerző nem elégszik meg a helyhiány miatt rövidre sikerült, csupán kilenc oldal terjedelmű (125–134) ismertetéssel, és vállalkozik a téma mélyebb, alaposabb kidolgozására is.

A tanulmány utolsó előtti, VII. fejezetében a változásvizsgálatok során szerzett észrevételek olvashatók. Ezt az összegzést kettős cél vezérli: igyekszik egyrészt levonni a III–VI. fejezetekben részletesen kifejtett változásokban jelentkező szabályszerűségeket, másrészt pedig megpróbálja megállapítani, hogy a változásokban milyen mértékű a magyar köznyelv és a kontaktushelyzetből adódóan a szlovák nyelv szerepe (137).

Az utolsó fejezet hét pontba sűrített következtetéseiben Sándor Anna Kolon domináns nyelvváltozataként az egyes nyelvi szinteken eltérő mértékben változó nyelvjárást jelöli meg. Felhívja a figyelmet a nyelvjárási jelenségeknek legfeltűnőbbben a hangtan szintjén jelentkező bomlására, amely társadalmilag kötött szociolingvisztikai változatok létrejöttét és párhuzamos használatát eredményezi. Ezek az átmeneti változatok általában a nyelvjárástól távolodva a köznyelv felé közelednek, keletkezésüket pedig a köznyelvi kontaktushelyzetből adódó szlovák nyelvi hatásnak köszönhetik. A szerző rámutat az anyanyelv használati területnek beszűküléséből következő presztízscsökkenésre, felveti a nyelvi erózió és a szlovákdomináns kétnyelvűséget követő nyelvcsere lehetőségét is (144).

Sándor Anna külön érdeme, hogy világos nyelvezetű, áttekinthető szerkezetű könyvet írt, amely a szociolingvisztikai-nyelvjárási gyűjtések fontosságára hívja fel a figyelmet. A munka végén a felhasznált szakirodalom alapos ismertetése mellett megtalálhatók az élőnyelvi kutatásokban felhasznált kérdőívek is. Örülünk kell, hogy a szlovákiai és az egyetemes magyar nyelvészet újabb izgalmas és igényes munkával gazdagodott. Sándor Anna nyelvhasználattal és kétnyelvűséggel foglalkozó műve méltó folytatása a Kolon község nyelvét immár csaknem száz éve kutató nyelvészeti hagyománynak. Elmondható tehát: ez a munka újabb mozaikkocka Kolon csodálatos nyelvi képéhez.

Menyhárt József

Irodalom

- Lanstyák István (2000), *A magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris Kiadó – Kalligram Könyvkiadó, Budapest – Pozsony.
- Arany A. László (1944), *Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásba*. Szlovákiai Magyar Közlemények, Pozsony.